
Aleš Gabrič

Kulturni molk

I. Rojstvo kulturnega molka

Ena izmed štirih ustanovnih skupin OF so bili kulturni delavci, ki v aprilu 1941 še niso bili povezani v enotno organizacijo. 1. plenum, na katerem so se formalno organizirali kot skupina, so imeli 11. septembra 1941. Naloga te skupine je bila povezati vse kulturne delavce v OF. Ti so morali zbirati material, t.j. tekste, slike in ostalo gradivo za ilegalni tisk. Poleg tega naj bi izvajali linijo OF na kulturnem področju, to pa je bil kulturni molk.

Dne 26. junija 1941 so se v prostorih revije *Modra ptica* zbrali urednik Janez Žagar, Maks Šnuderl, Josip Vidmar, Boris Kidrič, Vladimir Bartol in Filip Kumbatovič – Kalan ter ocenili, da razmere niso ugodne za izdajanje legalnega časopisja. Dogovorili so se, da revija, ki je imela dovolj člankov še za nekaj števil, ne bo izšla.¹

Sklep tega sestanka je bil napotek za naprej in napoved kulturnega molka. Ta vsaj v začetku ni bil javno razglašen in se je med kulturnimi delavci širil ustno. Da je bil znan kmalu po okupaciji in razkosanju Jugoslavije, vsekakor pa pred 1. plenumom kulturnih delavcev v OF 11.9. 1941, kažejo nekatera pričevanja iz vrst kulturnih delavcev v OF,² kakor tudi iz nasprotnega tabora.³

V nekaterih tekstih piše, da so na 1. plenumu sprejeli resolucijo kulturnih delavcev, ki govori tudi o kulturnem molku.⁴ Vendar pa v teh tekstih sploh ni omenjen 2. plenum kulturnih delavcev, ki je bil konec januarja ali v začetku februarja 1942. Kulturni molk je bil javno razglašen v resoluciji kulturnih delavcev v Slovenskem poročevalcu 6.4. 1942. Če bi bila resolucija sprejeta že na 1. plenumu, bi bila najverjetneje objavljena že prej in ne s polletno zamudo. Menim tudi, da je imel 1. plenum bolj organizacijsko-manifestativni značaj, saj na njem, po zatrejevanjih udeleženca Filipa

---

¹ Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (dalje P ZDG) 1966, št. 1-2, str. 368; Prispevki Borisa Kidriča slovenski kulturi, Cankarjeva založba, Ljubljana 1979, str. 10.

² Slovenski zbornik 1945, DZS, Ljubljana 1945; Serev, št. 1, julij 1943, str. 27, Arhiv Instituta za zgodovino delavskega gibanja (dalje A IZDG), Tisk NOB, S 1. Po spominih Jožeta Rusa naj bi o kulturnem molku razpravljali že na ustanovnem sestanku OF (P ZDG 1966, št.1-2, str. 172). Tega podatka ni moč potrditi in je zelo dvomljiv.

³ Jutro 23.4. 1944, št. 93 str. 2; Jutro 27.4. 1944, št. 96, str. 2.

⁴ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji (dalje Dokumenti) 2, Ljubljana 1964, dok. št. 3, opomba 2; Viktor Smolej: Zgodovina slovenskega slovstva VII, Slovenska matica, Ljubljana 1971, str. 49; P ZDG I, 1960, št. 2, str. 282.

Kumbatoviča - Kalana, niso sprejeli nikakršnega sklepa o kulturnem molku.⁵ Zaradi tega se strinjam z mnenji tistih, ki pravijo, da je bila resolucija brez dvoma sprejeta na 2. plenumu kulturnih delavcev.⁶

Resolucija kulturnih delavcev v 5. točki pravi:

»5. Te cilje bomo dosegli samo s pomočjo in pod vodstvom ZSSR. Načelo, da se z okupatorji ne sodeluje, velja tudi na kulturnem polju.

Zato pozivamo vse slovenske pesnike in pisatelje, upodablajoče umetnike in glasbenike, časnikarje, publiciste in znanstvenike, naj ne sodelujejo pri kulturnih prireditvah okupatorjev, naj ne bodo sotrudniki pri njihovih časopisih in revijah, naj ne poročajo o njihovih prireditvah, tudi ne o njihovem tisku, knjigah itd.«⁷

Takšna posplošena formulacija ni sprejemljiva za pravilno razumevanje kulturnega molka, saj ima resolucija bolj manifestativen značaj izjave pripadnosti kulturnih delavcev OF. Kulturni molk ni predvideval popolne prekinitve dela kulturnih institucij, saj bi to pomenilo prepustiti institucije brez boja fašističnemu vplivu. Veliko slabše bi bilo za slovensko kulturo, če bi naši kulturni delavci te ustanove zapustili, saj bi okupator najverjetneje zapolnil prazna mesta s svojimi ljudmi, tako da bi te delale dalje z drugimi ljudmi in mogoče tudi v drugem jeziku.

Natančneje je definiral pomen kulturnega molka časopis Mlada Slovenija januarja 1942 v članku Naša kultura in odnos do nje. V članku je rečeno, da mora resnično slovensko kulturno delovanje izražati trpljenje, ponos, pogum, samozavest ter borbeni duh naroda. Da bi bila akcija usklajena, je potrebno bojkotirati vse, kar daje videz sožitja z okupatorji in nasprotno podpirati tiste kulturne prireditve, ki imajo značaj odpornosti, enotnosti in borbenosti naroda ter kulturne demonstracije proti okupatorjem. Zato je treba bojkotirati:

- »1. Vse prireditve Dopolavora, Gilla, Conija in vseh podobnih fašističnih organizacij, četudi jih oblastniki prikrivajo in vežejo s slov. kulturo;
2. kino kot tipično orodje italijanizacije in fašizacije;
3. vse gledališke predstave, ki so zvezane z uradnimi nastopi okupatorskih oblasti, italijanskimi oz. nemškimi gostovanji, giovinezzi in pod. To seveda ne velja za slovenska in slovanska dela, kakor tudi klasična dela neslovanskih avtorjev, če niso ta povezana z uradnim nastopom okupatorjev;
4. razstave vseh vrst, ako so prirejene od okupatorjev, z njihovo podporo ali kakršno koli favorizacijo ter imajo pečat sožitja z njimi;
5. vse politične časnike, ki so pod danimi pogoji le sredstvo fašizacije;
6. revije in podobne publikacije, katerih izdajatelji sodelujejo z okupatorji in tiste, katerih vsebina ni v skladu z interesi slovenskega naroda.«⁸

Kako se upreti fašizaciji v šolstvu je Mlada Slovenija objavila novembra 1941 v »Resoluciji prve srednješolske konference mladinske Osvobodilne fronte«. Resolucija

⁵ Prežihove svečanosti, Plenum kulturnih delavcev OF, Ljubljana 1980, str. 61.

⁶ Zgodovinski časopis 1951, str. 81; P ZDG 1966, št. 1-2, str. 358.

⁷ Dokumenti 2, dok. št. 3; v opombi št. 1 je pomotoma namesto pravilne letnice objave 1942 napisana napačna 1962.

⁸ Dokumenti 1, dok. št. 131, Ljubljana 1962.

je zahtevala poleg ostalega tudi bojkot fašističnega pozdrava, vpisovanja v GILL, organizacijo podpore tovarišem brez sredstev ter bojkot italijanskega kina, časopisov, jezika, literature in zgodovine.⁹ Od februarja 1942 dalje (torej po 2. plenumu kulturnih delavcev v OF) je Slovenski poročevalec objavil več pozivov slovenskemu narodu: proti vstopu v fašistične organizacije GILL, GUF in Dopolavoro,¹⁰ proti opravljanju izpitov, za katere je pogoj včlanjenje v GUF¹¹ ter proti udeleževanju v CONI-ju.¹²

Podobno razlago boja na kulturnem področju je podal tudi France Lubej v svojem referatu na 1. zasedanju SNOS-a 19.-20.2. 1944 v Črnomlju. Dejal je, da se je v prvi dobi, to je času do nastanka osvobojenega ozemlja spomladi 1942, razvijala »...naša borba proti učenju jezika okupatorja, proti vstopanju v nemške in italijanske jezikovne tečaje, v GILL in GUF, Dopolavoro, proti fašističnemu pozdravu, za abstinenco pri vseh ustanovah in prireditvah, ki so bile pod okupatorjevim vodstvom ali služijo okupatorju kakor gledališče, radio, kino, koncerti, telovadne in športne prireditve, razstave, zabave ... ter proti sprejemanju štipendij in polaganja izpitov, za katere je veljal pogoj vstop v fašistično organizacijo.«¹³

Če analiziramo vse te razlage pojma kulturni molk, lahko opazimo, da se nobena ni dotaknila znanstvenih institucij (AZU, Univerze). Njihovo delo je lahko nemoteno teklo naprej. Pri umetniški dejavnosti pa je bila narejena razmejitev. Na eni strani je bila čista umetniška dejavnost, na drugi pa poskus politizacije in izrabljanja umetnosti za propagiranje fašističnih idej ali pa kakršnokoli delovanje pod okriljem okupatorskih organizacij. Enaka delitev je veljala tudi za publicistiko. Kulturni molk je obvezoval tako slovenskega umetnika oz. znanstvenika kot slovenski narod, ki je predstavljal uporabnika kulturnih dobrin. Slovenskim kulturnim delavcem je bilo prepovedano s kakršnokoli kulturniško akcijo demonstrirati za sožitje z okupatorjem in njegovo kulturo, od slovenskega naroda pa je kulturni molk zahteval, naj z ignoriranjem takšnih prireditev pokaže svoj odpor do okupatorja. Kulturni molk je le del borbe proti okupatorju na kulturnem področju in predstavlja njeno pasivno komponento. Aktivno delo se je razvijalo v ilegali in na osvobojenem ozemlju. Ko je bilo ustvarjeno stalno osvobojeno ozemlje v Beli krajini, so se začele spreminjati zahteve OF do kulturnih delavcev, ki so še delovali v Ljubljani in so zahtevali absolutni kulturni molk. O teh spremembah pojma kulturnega molka bom govoril še kasneje.

II. Kulturno ustvarjanje na zasedenem ozemlju 1941 - 1945

Kulturno delovanje je bilo v času do kapitulacije Italije možno le v Ljubljanski pokrajini. Na nemško okupiranem ozemlju slovenske kulture ni smelo biti. Najprej se bom zadržal pri tistih ustvarjalcih, ki so skrbeli za zdravo slovensko umetnost in se niso pregrešili pred takšno zapovedjo kulturnega molka, kakršno sem ravnokar nave-

⁹ Dokumenti 1, dok. št. 83, Ljubljana 1962.

¹⁰ Slovenski poročevalec 8.2. 1942, št. 6, str. 4, A IZDG, Tisk NOB, S 7.

¹¹ Slovenski poročevalec 9.3. 1942, št. 10, str. 2, A IZDG, Tisk NOB, S 7.

¹² Slovenski poročevalec 6.4. 1942, št. 14, str. 3, A IZDG, Tisk NOB, S 7.

¹³ France Lubej: Osvobodilna fronta, njeno delo in naloge na področju narodne prosvete, A IZDG, fasc. 447/1,2.

del. Jasno je, da so morali kulturni delavci v odnosu do okupatorja popuščati, saj jih je le ta financiral (tu mislim na institucije in ne na posameznike), tako da niso smeli prestopiti meje, ki je še omogočala normalno kulturno delovanje.

Književnike lahko štejem za tiste umetnike, ki so najbolj upoštevali kulturni molk. Po okupaciji so književniki prenehali izdajati literarne revije. Juš Kozak je kot urednik ustavil izhajanje Ljubljanskega zvona, Ferdo Kozak Sodobnosti, Edvard Kocbek Dejanja in Janez Žagar Modre ptice. Od literarnih revij je v letih 1941–45 izhajal le Dom in svet ter Živa njiva, manj pomembna priloga Umetnosti. Društvo slovenskih književnikov, ki ni prekinilo z delovanjem, je skupaj s Slovensko matico, Glasbeno matico, Zgodovinskim društvom in Leonovo družbo naslovlilo na visokega komisarja Graziolija spomenico za nemoten razvoj slovenskih kulturnih ustanov in narodne kulture. Književniško društvo se je upiralo vstopu v sindikalno zvezo, ki so jo snovali okupatorji. Predsednik društva dr. France Koblar je na sestanku pri škofu Rožmanu 11. septembra 1942 »nastopil proti vsakršni izjavi v prid okupatorja, zlasti pa je svaril pred vsakim dejanjem, ki bi moglo biti v prid okupatorju in protestiral tudi proti pisanju slovenskega časopisja.«¹⁴

V knjižnih zbirkah, ki so izhajale v vojnih letih, so bili večinoma prevodi, izvirna slovenska dela so bila redka. V zbirki Slovenčeva knjižnica, ki je izhajala pri Slovenčevi založbi, je bilo od prve številke oktobra 1941 do stote decembra 1944 izdanih 26 slovenskih del, od tega 18 prvič in 8 ponatisov.¹⁵ Izvirna slovenska dela so napisali Jalen, Lovrenčič, Malešič, Likovič, Krivec, Vovk, Tomažič itd. Pri Jutrovi založbi pa je bila leta 1942 osnovana Dobra knjiga, kjer je bilo še manj slovenskih del. V letu 1942 je npr. slovensko literaturo zastopala le Mira Pucova. V manjših zbirkah so se pojavili še nekateri drugi avtorji: Finžgar, Velikonja, Cajnkar, Kač itd. Tudi pesniških zbirk je bilo malo. Izdali so jih Gradnik, Dular, Čampa. Celotna izdajateljska produkcija je doživela velik padec, kar nam kaže tudi tabeli (glej str. 111).¹⁶

Porast v letu 1943 v primerjavi s predhodnim letom gre na račun velikih knjižnih zbirk, kjer pa prevladuje prevodna literatura.¹⁷

V taki dokaj skromni izbiri je izbirala komisija za dodelitev literarnih nagrad mesta Ljubljane ob Prešernovem dnevu nagrajence. Nagrade so 8.2. 1943 prejeli: Stanko Kociper, Joža Likovič, Jože Krivec, Janko Kač, Mira Puc in Jože Tomažič.¹⁸ Med navedenimi avtorji ni večine pomembnejših slovenskih predvojnih piscev, ki so se v zadnjih predvojnih letih približali realizmu: Bevka, Kocbeka, Kranjca, Ingoliča, Kosmača, bratov Kozak, Klopčiča, Seliškarja in drugih. Zaradi tega je povsem upravičena trditev Juša Kozaka, »da so se predvsem slovenski pisatelji povečini odzvali zapovedi »kulturnega molka«, ga izvajali v kljub pritisku in preganjanju.«¹⁹

¹⁴ Zapisnik izrednega občnega zbora DSK 8.10. 1945, Dokumentacija Društva slovenskih pisateljev (dalje: D DSP), mapa: Seje DSK 1945 – 1951.

¹⁵ Slovenec 9.11. 1944, št. 257, str. 6.

¹⁶ Zbornik Zimske pomoči, Ljudska tiskarna, Ljubljana 1944, (dalje ZZZP); članek Melite Pivec-Stele, str. 330.

¹⁷ Prav tam, str. 329.

¹⁸ Jutro 9.2. 1943, št. 31, str. 3.

¹⁹ Slovenski zbornik 1945, DZS, Ljubljana 1945, str. 17.

Leto	1939	1940	1941	1942	1943	Leto	Število izd.del
Enciklopedična dela, zborniki	5	2			2	1919	389
Teologija, nabož. slovstvo ...	91	76	72	55	69	1920	443
Filozofija, psihologija, pedagogika	15	7	7	5	5	1921	534
Pravo in socialne vede, statistika	27	18	18	13	13	1922	606
Politika, uprava	131	31	23	22	20	1923	672
Jezikoslovje, literarna zgodovina	19	7	25	5	10	1924	608
Zgodovina in pomožne vede	31	21	8	7	7	1925	669
Geografija, etnografija	10	4	6	4	5	1926	609
Matematika, prirodoslovne vede	8	7	5	2	5	1927	633
Medicina, higijena	15	16	5	1	2	1928	680
Leposlovje	71	67	53	48	86	1929	707
Mladinski spisi	49	53	30	26	28	1930	675
Šolske knjige	34	15	11	18	24	1931	741
Likovna umetnost, umetnostna obrt	8	14	13	6	8	1932	690
Glasba, gledališče	13	18	13	8	12	1933	724
Tehnika, industrija, obrt ...	31	41	22	6	4	1934	680
Trgovina, promet	62	45	34	16	18	1935	615
Kmetijstvo, gospodinjstvo ...	28	27	22	18	7	1936	622
Telovadba, šport	18	26	11	5	1	1937	700
Varia	93	119	95	47	34	1938	778
Skupaj	759	614	473	312	360	1939	759
Število prevodov	18	17	20	45	78	1940	614
Število brošur	152	87	41	21	26	1941	473
						1942	312
						1943	360

Povsem drugačna je bila situacija pri likovnikih. Predstavniki impresionistov, »Lade«, »Vesne«, »Neodvisnih«, »Slovenskega lika« ter mladi rod so imeli do kapitulacije Italije številne skupinske ali samostojne razstave. Impresionisti Jakopič, Jama, Sternin in Vesel so predstavili svoja dela na razstavi v galeriji Obersnel decembra 1941. Skupinske razstave v različnih kombinacijah so imeli Slovenski lik (France Kralj in generacija mlajših učencev) maja 1941 in marca 1942, Lada (Ivan in Bruno Vavpotič, Avgusta Šantel, Tine Gorjup, Ivan Kos, Elda Piščanec, Bara Remec) oktobra 1941, Vesna (Maksim Gaspari, Stane Dremelj, Hinko Smrekar, Evgen Sajevec, Frančišek Smerdu, Saša Šantel) pa avgusta 1941 in aprila 1942. Največkrat so dela prikazovali Neodvisni

(Z. Kalin, Kregar, Mušič, Omerza, Pregelj, Putrih, Sajovic, Sedej, Mihelič). V teh dveh letih in pol so razstavljali tudi kasnejši partizanski slikarji Jakac, Mihelič, brata Vidmar, Pirnat ter leta 1942 ustreljeni Hinko Smrekar. Največ razstav v letih 1941 in 1942 je bilo v Galeriji Obersnel in v Jakopičevem paviljonu, kjer se je vsako leto zvrstilo okoli 10 pomembnejših razstav. V začetku leta 1943 je bilo največ razstav v Salonu Kos, vendar so bile to manjše samostojne prodajne razstave. Večino teh razstav je v Slovincu ocenjeval dr. Stane Mikuž, ki se je večkrat jezil nad prenizko kvaliteto razstavljenih del, zaradi tega pa je bila »pri nas umetnostna razstava ponižana v bazar, kjer ti trgovci s trdovratno vneto ponujajo vedno znova odklonjene predmete.«²⁰ Ob razstavi Neodvisnih v Jakopičevem paviljonu od 16.5. – 6.6. 1943 pa je Stane Mikuž zapisal: »Star pregovor o muzah, ki da molčijo kadar rožlja orožje, se zopet do pičice uresničuje. ... In če se v takem času vrstijo umetnostne razstave za razstavo, jih ne smemo smatrati kot kvalitete same po sebi, marveč stopa v ospredje vse bolj umetnik kot človek, ki tudi »mora živeti«, nato pa dodaja, da pri tej razstavi »izjema potrjuje pravilo«.²¹ Na isti strani Slovincu se je našla še ena sorodna misel: »Brez dvoma je jasno, da se mora vsak slikar preživljati tudi s svojimi stvaritvami; živeti za samo umetnost je lepo in vse hvale vredno, a pogosto, žal prepogosto ni vsem dano, da bi umetnost gojili kot postransko zabavo poleg že donosnega poklica.«²²

Pri kulturni dejavnosti, ki je vezana individualno na eno osebo (pisatelj, slikar), je bilo možno poskrbeti za njegov odhod na osvobojeno ozemlje ali organizirati pomoč v Ljubljani. Nasproten je primer z večjimi institucijami (drama, opera, filharmonija), kjer bi morali naenkrat spraviti na osvobojeno ozemlje večje število ljudi ali pa bi morali starejši, ki fizično ne bi zmogli partizanstva, ostati v Ljubljani na milost in nemilost okupatorskim oblastem, saj tako velikega števila ljudi ne bi bilo preprosto spraviti v ilegalo. Če pa k temu ansamblu prištejemo še njihove družine, ki so bile ekonomsko odvisne od teh dohodkov, postane jasno, da bi spravili v brezupen položaj več sto ljudi, če bi zaprli vse kulturne institucije.

Oblast je od institucij, ki jim je omogočila delovanje in jih financirala, zahtevala lojalnost, o čemer je spregovoril na proslavi 2. obletnice ustanovitve Ljubljanske pokrajine tudi Grazioli: »Jasno je, da morajo tako šola kot tudi ostale slovenske kulturne institucije, upoštevajoč koliko jim je bilo podeljenega, lojalno in koristno sodelovati z italijansko šolo in italijansko kulturo.«²³

O nadaljnjem delovanju drame Narodnega gledališča sta se pogovarjala sekretar Matičnega odbora OF, dramski igralec Ivan Jerman, in njegova povezava z vodstvom OF Prežihov Voranc, ki je menil, da bi kulturni molk gledališču bolj škodoval kot koristil in da je pametneje, če dela naprej.²⁴ Glede na to, da so bili tudi drugod kulturni delavci prek matičnih odborov vključeni v OF in da s strani OF niso bili deležni kritik, lahko sklepamo, da je tudi za ostale ustanove veljal enak dogovor, torej pristanek OF,

²⁰ Slovenec 15.10. 1941, št. 242, str. 5.

²¹ Slovenec 29.5. 1943, št. 122, str. 3.

²² Prav tam.

²³ Slovenec 4.5. 1943, št. 100, str. 2.

²⁴ Ivan Jerman: Slovenski dramski igralci med drugo svetovno vojno, Knjižnica MGL 41, Ljubljana 1968, str. 53.

da lahko nadaljujejo z dejavnostjo. Jasno pa je, da je bil spored pod pritiskom oblasti usmerjen k spoznavanju italijanske kulture. Drama je novo usmeritev pokazala že v uvodu v sezono 1941–42, saj se je začela 27.9. 1941 s predstavo Rina Alessija Katarina Medičejska. V sezoni 1941–42 je bilo od 28 del prikazanih 7 italijanskih in 10 slovenskih,²⁵ v naslednji sezoni pa od 32 del 11 italijanskih in 12 slovenskih.²⁶ Režiser Osip Šest je zapisal, da ta dela nakazujejo smernice sodobne italijanske dramatike, to pa je prikazovanje življenja brez problemov.²⁷ Skupna značilnost teh dram je, da »povsod vlada optimizem, točnost in vera v absolutno pravilnost početja. To je tip sodobne italijanske dramatike, ki je zelo zanimiv, a za igralca, režiserja zelo, zelo težak, ker mu daje malo akcije, a zato ogromno modrijanstva na odru. – Torej: današnji italijanski dramatik niso dramatik, temveč dramatizirani filozofi ali ideologi.«²⁸

Slovenska dramatika je bila številčno dobro zastopana, a so bila večinoma že znana dela. V sezoni 1941–42 slovenskih novitet ni bilo, v naslednji sezoni pa sta bili dve. Več pa jih zaradi pomanjkanja tekstov tudi ni bilo moč pričakovati. Ob vojaškem porazu Italije je bilo zato slišati ostro kritiko na račun takšnega delovanja drame, ki je pozabila na nekatere pomembne književnosti, »kjer bi vendar našli dela, s katerimi se ti italijanski dialogi niti primerjati ne bi mogli. Če je bilo število diktirano, pa ni bil diktiran izbor.«²⁹

Za opero diktiranje ni pomenilo tako hude obremenitve in podrejanja, ker so se lahko zatekli h klasičnemu repertoarju. Zato tam kvaliteta ni tako trpela kot v drami. V sezonah 1941–42 in 1942–43 so lahko obiskovalci videli skupno 21 oper, od tega 4 Verdijeve, 3 Puccinijeve, pa še Rossinija in Donizzetija. Slovenski skladatelji so bili zastopani s šestimi operetami, od katerih sta dve doživeli krstno predstavo, ena v vsaki sezoni.³⁰ Zato je bila operna sezona 1942–43 v nasprotju z dramsko deležna ugodne kritike. Matija Tomc je ocenil, da kvaliteta izvajanih del ni zaostajala za preteklimi sezonami, temveč je kvečjemu napredovala.³¹

Večji koncerti so bili v filharmoniji in Unionski dvorani. Številčno je bilo veliko manjših koncertov, primanjkovalo pa je večjih simfoničnih koncertov in vokalnih koncertov. Glasbena matica je v sezoni 1941–42 pripravila 62 koncertov.³² Če k temu prištejemo še nastope glasbenih šol Glasbene matice in Glasbene akademije, postane jasno, da je bila glasbena ponudba zadovoljiva.

Boris Zihrel je leta 1945 zapisal: »Menda nikjer v Sloveniji ni potegnjena meja tako ostro kot na polju kulturnega dela: na tej strani vse, kar je kvalitativno, po vsebini in po obliki, z druge strani, gniloba, dekadenca in mračnjaštvo. V sredini – nič.«³³ Ta

²⁵ Gledališki list NG v Ljubljani, (dalje: GL), Drama 1942–43, št. 21 (junij 1943), str. 180.

²⁶ GL Drama 1943–44, št. 2 (oktober 1943), str. 26.

²⁷ GL Drama 1941–42, št. 18 (maj 1942), str. 148.

²⁸ GL Drama 1942–43, št. 20 (junij 1943), str. 161–162.

²⁹ Slovenec 14.10. 1943, št. 233, str. 2; Da je bil delno diktiran tudi izbor, lahko preberemo v že omenjenem delu Ivana Jermana.

³⁰ GL Opera 1941–42, št. 18 (julij 1942), str. 178–179; GL Opera 1942–43, št. 17 (julij 1943), str. 158–159.

³¹ Slovenec 31.8. 1943, št. 198, str. 3.

³² Jutro 3.7. 1942, št. 149, str. 3.

³³ Novi čas 12.5. 1945, št. 19, str. 4.

delitev – če ne upoštevamo redkih izjem – se je izkristalizirala po kapitulaciji Italije. Za kakršnokoli večjo kulturno akcijo je Rupnikova oblast porabila dosti moči, rezultat pa je bil glede na vložena sredstva minimalen. Dejavnost se je iz že znanih razlogov ohranila v večjih kulturnih institucijah, za katere pa se Nemci niso interesirali toliko kot prej Italijani. Kako je sprememba oblasti vplivala na delo drame, nam pove naslednji podatek. Drama je v programu za sezono 1943–44 obljubila tudi 4 moderne italijanske drame.³⁴ Hkrati s padcem Italije pa so iz sporeda odpadle tudi te drame. Pri glasbenih nastopih je bilo očitno padanje števila koncertov. Iz članov filharmoničnega in radijskega orkestra je bil sestavljen nov radijski orkester, ki je izvajal simfonične koncerte. Za ostalo glasbeno dejavnost pa so morali poskrbeti kar mladi gojenci glasbenih šol Glasbene matice in Glasbene akademije ter njihovi profesorji.

Še občutnejši je bil padec na področju književnosti in likovne dejavnosti. Nove slovenske knjige so po večini spadale v zvrst mladinske in humoristične književnosti. Redkejši poskusi daljšega teksta so prikazovali slovenskega kmeta, njegovo navezanost na zemljo in katoliško tradicijo. Pomembnejša prozna dela so v tem času izdali Stanko Majcen, Jože Dular in Emilijan Cevc. Kritika je bolje ocenila lirike, saj so pesniške zbirke izdali Gradnik, Šali ter posmrtno Balantič (uredil dr. Tine Debeljak). Prešernove literarne nagrade so leta 1944 v tako skromni izbiri dobili Dular, Jalen, Matičič, Simčič in Šali,³⁵ leta 1945 pa ta nagrada sploh ni bila podeljena. Zato je 29. marca 1945 literarne nagrade podelila pokrajinska uprava, dobili pa so jih Gradnik, Majcen, Cevc in pokojni Balantič.³⁶

Večje likovne razstave so postale redkost. Na mesto Jakopičevega paviljona in Galerije Obersnel, kjer je bilo prej največ razstav, je stopil izrazito prodajni Salon Kos. Tu so bile le še manjše samostojne razstave. Med pomembnejše razstave bi lahko prišteli le božično razstavo v Galeriji Obersnel decembra 1943 (16 likovnikov, med njimi Jakopič, Sternen, Gaspari, Šantelj, Debenjak, Sedej, Mušič, Omerza ...), velikonočno razstavo od 25.3. – 16.4. 1944 v istem razstavišču (18 umetnikov, med njimi Sedej, Perko, Omersa ter veliko mladih) ter od 27.5. – 4.7. 1944 v Jakopičevem paviljonu Sternenovo portretno razstavo. Od likovnih umetnikov, ki so bili do septembra 1943 prisotni na umetniški sceni in niso šli v partizane, niso do osvoboditve razstavljali Zdenko Kalin, Putrih, Kregar, Pregelj, Sajovic in še nekateri.

Od septembra 1943 do osvoboditve je levji delež kulturnega delovanja slonel na mladih, še neizkušenih umetnikih, ki niso mogli dostojno zamenjati svojih izkušenejših vzornikov, ki so bili ali v NOV ali pa so molčali. Umetniška kakovost je zato padla na zelo nizko raven.

Ta kratek oris kulturne dejavnosti naj bi služil za razumevanje nadaljnjega teksta. Najvažnejše je namreč prikazati odnos oblasti do kulturnih delavcev in kulturnega molka ter seveda odnos OF do kršilcev zapovedi v času NOB in po njej. Odnos oblasti v Ljubljani je pomemben zato, ker je vsaka oblast po svoje obravnavala kulturo. Če je ta odnos za kulturnega delavca sprejemljiv, je večja možnost aktivnega vključevanja

³⁴ GL Drama 1943–44, št. 1 (oktober 1943), str. 14.

³⁵ Jutro 9.2. 1944, št. 31, str. 2.

³⁶ Slovenec 29.3. 1945, št. 71, str. 2.

teh delavcev v družbena dogajanja. Ko politična oblast prestopi to mejo sprejemljivosti in skuša kulturno delovanje spolitizirati, je možno pričakovati slabši odziv z nasprotni strani in kulturna scena se začne prazniti. Jasno pa je, da to ni edini niti ne odločilni dejavnik. Za kulturno delovanje v Ljubljani v letih 1941–45 je odločilno dejstvo, da je velik del vodilnih kulturnih delavcev septembra 1943 odšel v NOV in tam razvil kulturno dejavnost, ki je bila tedanjemu slovenskemu človeku vsekakor bližja kot tista v Ljubljani.

III. Okupacijska oblast in kulturno ustvarjanje

Italijanski okupator je dovolil delovanje slovenskih kulturnih delavcev. Cenzura je skrbela za ideološko ustrezno usmerjenost dejavnosti. Veliko zaslug za živahno kulturno delovanje v Ljubljani v času italijanske oblasti je potrebno pripisati Umberto Urbaniju, ki je bil šef tiskovnega urada italijanske okupacijske uprave in je bil na raznih slovenskih prireditvah zastopnik visokega komisarja Graziolija. Prof. Urbani je pred vojno poučeval slavistiko na tržaškem vseučilišču in že takrat približeval slovensko književnost italijanski publiki v številnih člankih v italijanskih strokovnih revijah. Ukvarjal se je tudi s prevajalstvom in je v italijanščino prevedel tudi posamezna dela Tavčarja, Bevka, Prešerna in Gregorčiča. Glede na to, da je bil kulturni delavec in ne propagandist, je sam nasprotoval izdajanju propagandistične literature. Po vojni je bilo med italijanskimi deli, izločenimi iz slovenskih knjižnic, pri Urbaniju posebej omenjeno: »Izločiti vsa izvirna dela, pri prevodih slovenskih pisateljev pa njegove uvode, dočim knjiga ostane.«³⁷ Glede na to, da so bile knjige političnih nasprotnikov izločane v celoti, četudi vsebina ni bila škodljiva interesom nove oblasti, pomeni ta pripis odstopanje od pravila.

Že 23. in 24. 5. 1941 je Ljubljano obiskal italijanski minister za narodno prosveto Giuseppe Bottai, ki si je ogledal razne šolske ustanove, Narodni muzej, Narodno galerijo, razstavo v Jakopičevem paviljonu in Ljubljanski grad. Tudi visoki komisar se je redno udeleževal kulturnih prireditev ter skrbel za finančno podporo slovenskim kulturnim ustanovam. Takšen odnos italijanske oblasti (vsaj navidezno!) ni bil nasproten težnjam slovenske kulture. Vpletanje v repertoarno politiko je pustilo resnejše posledice le v dramskem repertoarju Narodnega gledališča. Drugače pa so kulturnim delavcem pustili, da so delali po svoje, če le ni bilo političnega prizvoka. Hkrati so iskali pri njih tudi podporo in zahtevali, naj pišejo v časopisih proti komunistom. Tisti, ki bi to odbili, so bili določeni za talce za v Gramozno jamo (Fran Saleški Finžgar, dr. Fran Ramovš), vendar Italijani te grožnje zavoljo enotnega stališča kulturnih delavcev niso uresničili.³⁸ O kulturnih delavcih, ki so prenehali s svojim delom ali pa so sodelovali z OF, ni bilo moč v časopisju zaslediti nikakršne novice. Za njih je cenzura poskrbela tako, da so jih »odpisali« ter se o njih in njihovem delu ni smelo pisati. Za ustreljenega pesnika Ivana Roba in slikarja Hinka Smrekarja ni smelo biti v časopisih nobene osmrtnice. Iz Letopisa Akademije znanosti in umetnosti je italijanska cenzura črtala

³⁷ Seznam iz prometa izločenih knjig 27.7. 1945, Arhiv SRS (dalje: A SRS), Fond Ministrstva prosvete (dalje: Fond MP), 3159/2–45.

³⁸ Franc Saleški Finžgar: Določen za talca; Ljubljana v ilegali III, DZS, Ljubljana 1967, str. 225–227.

tekst o dr. Francetu Kidriču in vsa mesta, kjer se je pojavilo njegovo ime,³⁹ ker so odkrili njegovo sodelovanje z OF. Kulturnega molka tisk v času italijanske okupacije ni omenjal, tako da odnosa oblasti do tega pojava – čeprav je povsem jasen – iz meščanskih časopisov ni moč ugotoviti.

S kapitulacijo Italije se je odnos do kulturnih delavcev povsem spremenil. Rupnikova pokrajinska uprava je poskušala kulturo izkoristiti v propagandne namene. Napovedali so boj kulturnemu molku, katerega Italijani pred tem sploh niso omenili. Spomladi 1944 so v Jutru uvedli rubriko Pri oblikovalcih naše kulture, v kateri so se zvrstili intervjuji Ljenka Urbančiča, domobranskega propagandista, sodelavca informativnega urada pokrajinske uprave, s kulturnimi ustvarjalci iz Ljubljane. Ti pogovori so imeli veliko več skupnega s politično propagando kot pa s kulturo. Novinar je intervjuvancem kar polagal odgovore na usta, standardno vprašanje pa se je dotikalo tudi kulturnega molka. Pri tem je bilo vedno poudarjeno, da so komunisti izvajali kulturni molk s pritiskom na kulturne delavce ter da kulturni molk pomeni prekinjanje kontinuitete kulturnega dela. Eden od značilnih odgovorov pravi: »V tej zvezi preide Simčič še na kulturni molk, ki so ga nasilno proglašali komunisti po zlomu Jugoslavije in so ga marsikateri inteligentni ljudje tudi odobraval. Pri tem ti poslednji niso pomislili v svoji zaslepljenosti, kakšno neprecenljivo škodo bi utegnili imeti realiziranje teh blaznih načrtov. Prvič bi bila pretrgana kulturna kontinuiteta, kulturni razvoj, drugič pa bi nastopilo dejstvo, da bi ljudje v neobhodni potrebi po duševni hrani začeli prebirati razno plehko literaturo in tako izgubili tudi poslednji smisel za kritičnost.«⁴⁰

Razlago kulturnega molka kot absolutne prepovedi kulturnega delovanja je domobranska propaganda uporabila vedno, kadar ga je omenila. Najbolj nazoren primer tega stališča je članek Kulturni molk, ki je bil objavljen 4. novembra 1944 v Slovenskem domu. Naslednji citat povsem jasno nakazuje odnos do tega pojava:

»Kaj je sploh kulturni molk? Prenehanje vsakega kulturnega dela kot protest na zunanje (politične) razmere, ki so nastopile. Cilj? Če ga gledamo kot komunisti, je jasen: vzeti ljudem zadnje, kar jim ohranja trezne misli; isti nagib kakor pri telesni hrani: če bodo lačni, bodo nezadovoljni in taki prvi najdejo pot k nam. Konec: anarhija in ribarjenje v kalnem.« Pisec nato nadaljuje, da se to na srečo ni zgodilo in so kulturniške institucije delovale naprej, pisatelji (omeni tudi Finžgarja in Župančiča) so pisali dalje in da pri tem kršitev molka ljudem ni škodovala. Prihodnost pa naj bi jih ocenjevala po tem, da so vztrajno in dostojno delali.⁴¹

Ob stoti knjigi Slovenčeve knjižnice je Slovenec zapisal, da bo veliko bralcev »hvaležno Slovenčevi knjižnici za te knjige, brez katerih bi preprosti ljubitelj knjig in leposlovja moral povečini stradati branja v času tako škodljivega propagiranega kulturnega molka.«⁴² Ob prikazu dela Slovenske akademije znanosti in umetnosti v sedanji vojni je v podnaslovu »Boj kulturnemu molku« pisec čestital delavcem SAZU-ja, ker

³⁹ Letopis AZU v Ljubljani, Ljubljana 1943–XXI; Po vojni so bile te strani dodatno natiskane in vnesene v knjigo.

⁴⁰ Jutro 27.4. 1944, št. 96, str. 2.

⁴¹ Slovenski dom 4.11. 1944, št. 44, str. 6.

⁴² Slovenec 9.11. 1944, št. 257, str. 6.

so nadaljevali z delom v razmerah, »ko so komunisti pri nas napovedali kulturni molk in z represalijami grozili vsem tistim, ki so s svojim delom javno nastopili proti temu komunističnemu zločinu« in »kljub komunistični vojni vihri bogatila našo znanost in proti kulturnemu molku boljševikov vodila slovenske znanstvenike na pot novih raziskovanj.«⁴³

Tudi odnos do kulturnih delavcev se je v času Rupnikove uprave bistveno spremenil, saj so od njih zahtevali sodelovanje v borbi proti komunistom. Tak odnos je kulturo pripeljal v propagandistične vode. Tisti kulturni delavci, ki pa so bili v vrstah NOV, so bili v časnikih deležni številnih šal, karikatur in klevetanj, ki so zanimali kakovost njihovega kulturniškega dela.

Prvi dve akciji, v katerih so skušali vse kulturne delavce pridobiti v enotno protikomunistično fronto, je oblast začela že v zadnjih mesecih leta 1943. Šlo je za čiščenje v javni upravi in za zbiranje podpisov za Slovensko narodno in protikomunistično spomenico, ki so jo za božič 1943 predali Leonu Rupniku. V čiščenju v javni upravi so bili zajeti le tisti kulturni delavci, ki so že bili na osvobojenem ozemlju, pa čeprav naj bi ta kazen sledila vsakemu, za katerega je bilo jasno, »da se je izneveril svoji službeni prisegi in se spozabil tako daleč, da se je pridružil najhujšim škodljivcem našega naroda (mišljena OF – op. p.) ali pa jih podpiral s svojim sodelovanjem.«⁴⁴ Odpuščeni so bili vsi člani Narodnega gledališča, ki so tvorili jedro SNG na osvobojenem ozemlju, ter Josip Vidmar kot njegov bivši dramaturg, na spiskih, ki so sledili, pa še vrsta drugih, med njimi veliko učiteljev in profesorjev: dr. Vlado Schmidt, dr. Dragotin Cvetko, ing. Filip Kumbatovič itd. V Narodnem gledališču ter radijskem orkestru je bilo ob osvoboditvi v odnosu do OF od 426 članov le 6 negativnih in 72 nepovezanih.⁴⁵ Tega so se zavedali tudi v pokrajinski upravi. Pri kritiki gledališča, ker ne izpolnjuje »svoje naloge v sedanjem času niti v idejnem niti v umetniškem oziru«, je kot problem in eden od vzrokov za tako stanje navedeno tudi personalno vprašanje: »Mnogi člani so namreč z Of kompromitirani.«⁴⁶ Vendar v tem primeru niso smeli intervenirati z odpustitvijo iz službe, saj bi nato lahko obe instituciji enostavno zaprli.

Nasproti tem kulturnim delavcem so hoteli v pokrajinski upravi ustvariti enotno fronto tistih, ki so še bili v Ljubljani. Pod Spomenico, ki je bila objavljena v Jutru in Slovencu 25.12. 1943, so zbrali podpise vseh vodilnih javnih delavcev, med njimi tudi kulturnih: predsednika SAZU ing. Milana Vidmarja, rektorja univerze dr. Milka Kosa, prorektorja dr. Matija Slaviča, dekane fakultet, vodstvene ljudi drame in opere NG, filharmonije, urednike časopisov in njihovih kulturnih rubrik itd. Pri zbiranju podpisov je bil na tiste, ki niso hoteli podpisati listine, izvajan pritisk. Prostovoljno so se verjetno podpisali le tisti, ki so maja 1945 zapustili domovino. Kako »prostovoljno« pa so se podpisali ostali, vedo oni sami. Dejstvo je, da je imela v kulturnih ustanovah pokrajinska uprava malo svojih ljudi, kar nam pričajo tudi spiski pripadnikov OF na raznih ustanovah, ki jih je naredila Tajna obveščevalna služba informativnega urada

⁴³ Slovenec 16.11. 1944, št. 263, str. 6.

⁴⁴ Jutro 22.12. 1943, št. 288, str. 2.

⁴⁵ Ivan Jerman, cit.d., str.45.

⁴⁶ A IZDG, Arhiv kontrarevolucije, fasc. 249/III.

pokrajinske uprave. Za univerzo je npr. zapisano: »Univerza je v glavnem očiščena, seveda so le delno zaprti, zelo veliko pa jih je v hribih.«⁴⁷ Njen rektor dr. Milko Kos se nahaja na spisku simpatizerjev OF v Ljubljani.⁴⁸ Dekana filozofske fakultete, in če bi sklepali po podpisu na spomenici tudi somišljenika, dr. Franca Šturma, pa so kmalu zatem likvidirali. Zadnji je Spomenico podpisal predsednik Društva slovenskih književnikov dr. France Koblar, »ko je po posvetovanju z raznimi kulturnimi delavci smatral ta podpis zgolj za formalnost, ki je pa obvarovala društvo in njegove člane pred usodnimi posledicami.«⁴⁹ Po vsem tem postane jasno, da so morali spomenico podpisati vsi vodstveni delavci, če so hoteli ostati na svojih mestih – tudi kulturni.

Kakšen pa je bil odziv med ostalimi kulturnimi delavci? Med književniki najdemo med podpisniki krog Doma in sveta. Podpisi likovnih umetnikov so na spomenici prava redkost (Gorše, Kralj, Sterneni, Justin), še večji problem pa je najti podpis glasbenih in dramskih umetnikov. Zato ni čudno, če na že omenjenem spisku simpatizerjev OF najdemo tudi naslednji zabeležki:

- »597. Radijski orkester   OF-arji
1008. Umetniki   simpatizerji OF.«⁵⁰

Veliko kulturnih delavcev, ki so bili v okupiranih mestih, je uspelo zbrati uredništvu Zbornika Zimske pomoči. Zimska pomoč je bila organizirana za nabiranje sredstev za socialno ogrožene družine in je bila nekakšna protiakcija OF-ovski Slovenski narodni pomoči. Iz fonda Zimske pomoči pa so bile financirane nekatere kulturniške akcije (odkup in založba knjig, odkup slik), tako da je šel del denarja h kulturnim delavcem za njihovo nadaljnje kulturno ustvarjanje. Književniki so se ji pridružili zato, ker je bila sprva mišljena kot pomoč prek akademije ter društev književnikov in glasbenikov zgolj kot podpora književnikom, glasbenikom in znanstvenikom ter so jo pozneje izrabili za izdajo Zbornika zimske pomoči.⁵¹

Zbornik so uredili Narte Velikonja, Božidar Borko, Tine Debeljak in Zorko Simčič. V kakšen namen naj bi zbornik služil, pove že uvod uredništva (1.6. 1944): »V tem smislu je pričujoči Zbornik očiten dokument pozitivnega, od agitatoričnih gesel za kulturni molk navdušujočih se ljudi neskajjenega razmerja naših pisateljev in znanstvenikov do slovenske kulture in njenih potreb v letih zgodovinskih prelomov. Tudi v tem, ne le v tehni vsebini, je smisel in pomen našega Zbornika.«⁵² Pri zborniku so sodelovali skoraj vsi pomembnejši kulturni delavci, ki so bili na okupiranem ozemlju. I. (literarni), IV. in V. del so izrazito kulturniški, brez propagandnega prizvoka. Tudi v VI. delu članki niso politično-propagandni, a je jasna težnja celotnega dela – kultur-

⁴⁷ A IZDG, Arhiv kontrarevolucije, fasc. 106/III.

⁴⁸ A IZDG, Arhiv kontrarevolucije, fasc. 106/I; pod št.519 zapis: »519. Kod dr.« – gre za napako. Spisek se drži abecednega reda. Pred in za njim je priimek Kos, imena pa Anton in Milica, tako da lahko z majhno možnostjo napake uvrstimo vmes dr. Milka Kosa.

⁴⁹ Zapisnik izrednega občnega zbora DSK 8.10. 1945, D DSP.

⁵⁰ A IZDG, Arhiv kontrarevolucije, fasc. 106/I; Vprašanje je, kakšno funkcijo ima tukaj beseda »umetniki«. Med vojno in še po njej se v našem časopisju opažata izraza »književnost in umetnost«, kar naj bi pomenilo besedno in likovno umetnost. Zato je možno, da je z »umetniki« mišljeno na likovne ustvarjalce.

⁵¹ Zapisnik izrednega občnega zbora DSK 8.10. 1945, D DSP.

⁵² ZZZP, str.6.

ni delavci so odgovarjali na vprašanje, kaj so delali od aprila 1941 dalje. Odgovori naj bi pokazali, da z začetkom vojne vsi kulturni delavci niso umolkni, temveč so aktivni na svojem področju in s tem nasprotniki kulturnega molka. Najbolj propagandistična sta bila tekst Rada Lenčka v II. delu in celotni III. del zbornika. O odnosu kulturnih delavcev do tedanje situacije je pisal Rado Lenček: »Pod krinko »socialistične kulture« je mednarodni komunizem dve desetletji hromil našo inteligenco in s tem najhuje ogrožal naše narodno življenje.«⁵³ Zato naj bi slovenska inteligenca sodelovala v borbi preprostega slovenskega ljudstva (op. p.– proti komu ni rečeno, a je iz teksta dovolj jasno): »Beg pred odločitvijo je beg iz strahu in je značilen pojav narodnega dezertersstva, ki ima ravno med kulturnimi delavci toliko zastopnikov, kar je seveda popolnoma razumljivo, saj predstavljajo ravno ti od kulturnega boljšeizma najbolj posušeno narodno vejo.«⁵⁴

Zadnji poskus pokrajinske uprave, da bi pritegnili kulturne delavce v skupno fronto, je bil poskus popisa kulturnikov Ljubljanske pokrajine od 1.–31. decembra 1944. Popisali naj bi vse tiste, ki se preživljajo s književnostjo, likovno, gledališko, glasbeno in filmsko umetnostjo ter delavce v založniških hišah. Popis naj bi bil osnova za ustanovitev Pokrajinskega kulturnega sveta kot zbornice kulturnih delavcev, ki naj bi ga ustanovili v smislu fašističnega korporacijskega sistema in naj bi skrbel za organizacijske in stanovske potrebe svojih članov. Članstvo v organizaciji bi bilo obvezno.

Prvič so potrebo po takšni organizaciji omenili v propagandnem odseku že na sestanku uredništev vseh časopisov in revij 9.2. 1944. Tam so vprašanje enotne linije za borbo na kulturnem področju predstavili na kasnejši čas: »Prej je namreč treba poklicati v življenje nekaj kulturni svet, ki bi izdelal za posamezne kulturne stroke pozitivne načrte za kulturno obnovo. Ustanovitev takega sveta je v pripravi.«⁵⁵ Vendar pa zaradi slabega dela odseka za kulturo informacijskega oddelka pokrajinske uprave, ki je praktično zastalo z odhodom šefa odseka k domobrancem, do konkretne akcije ni moglo priti. Naslednjič so o osnovanju sveta govorili na sestanku informacijskega oddelka 14.7. 1944.⁵⁶ Tudi na sestankih odseka za kulturo so septembra in oktobra 1944 redno razpravljali o kulturniškem svetu. Odziv na popis je bil slab. V poročilu odseka za kulturo informacijskega oddelka za januar 1945 z dne 31.1. 1945 je rečeno, da so se kulturni delavci zaradi slabega odnosa do njih »bali izpolniti prijave za kulturnika.« V poročilu za marec z dne 3.4. 1945 pa je v zvezi z ustanovitvijo kulturne zbornice omenjeno, da je v pripravi dokončna oblika uredbe.⁵⁷ Že sam podatek, kako dolgo so potekale samo priprave na osnovanje takega sveta, kaže nemoč uprave, da bi združili večjo skupino kulturnih delavcev. Do osnovanja kulturnega sveta kljub dolgim pripravam ni prišlo.

Do kulturnih delavcev, ki so sodelovali v NOV, je imela Rupnikova uprava povsem nasproten odnos kot pred tem italijanska. Medtem ko je italijanska propaganda

⁵³ ZZZP, Rado Lenček: Za novo kulturo, str. 268.

⁵⁴ Prav tam, str. 269.

⁵⁵ A IZDG, Arhiv kontrarevolucije, fasc. 115/I,2.

⁵⁶ Prav tam, fasc. 115/II,3.

⁵⁷ Prav tam, fasc. 249/III.

zamolčevala takšno dejavnost, jo je domobranska uporabljala kot kontrapropagando in kulturniško delo teh delavcev označevala za kulturni boljševizem ter jim odvzemala naziv kulturnih delavcev. Časopis Slovenec je novembra 1943 predstavil – s svojimi izrazi in pogledi seveda – življenje in delo nekaterih kulturnih delavcev. Josip Vidmar je bil v članku primerjan z Machiavellijem,⁵⁸ Edvard Kocbek z Mefistom,⁵⁹ za Božidarja Jakca in bivše člane Narodnega gledališča pa so napisali, da so deležni visoke časti, ker je prvi sedaj ilustrator Slovenskega poročevalca, drugi pa »smejo prirejati pod dolensjkimi kozolci gledališke predstave.«⁶⁰ Domobranska propaganda je v svojem karikiranju zahajala tudi v takšne banalnosti, ki vsaki propagandi bolj škodijo kot pa koristijo. Že na svoji prvi seji je odsek za kulturo označil za svojo nalogo onemogočati pojave kulturnega boljševizma, ki so se v slovenskem kulturnem življenju preveč razvili.⁶¹

26. oktobra 1944 je Slovenec pod naslovom »Zvodnik bila je knjiga in nje pisec« objavil pregled kulturnih delavcev, ki sodelujejo v partizanskih vrstah. Če odmislimo propagandne izraze, moramo priznati, da je to izredno sistematičen in koristen pripomoček za proučevanje partizanske kulturne dejavnosti, saj podobnega pregleda iz partizanskih vrst ni bilo. Na začetku članka je pisec negiral pravilnost marksističnega nauka ter izrazil misel, da komunistom služijo kulturne dejavnosti le v propagandne namene. Nato so naštetih »komunisti na literarnem področju«, ki so razdeljeni v dve skupini. V prvi so »pristni kulturni boljševikii«: Prežihov Voranc, Miško Kranjec, Ciril Kosmač, brata Kozak, Miran Jarc, Tone Seliškar, Mile Klopčič, Matej Bor, Ivan Rob, Makso Šnuderl, Filip Kalan, Ivan Potrč, Anton Ingolič, Josip Vidmar, Fran Zwitter itd.; v drugi pa »literati, ki sami sprva morda niso bili komunisti, pa so pomagali širjenju kulturnega boljševizma s svojim molkom ali celo z vidnimi simpatijami«: Edvard Kocbek, Cene Kranjc, Cene Logar, Viktor Smolej, Jože Udovič, Jože Brejc, Jože Zemljak, Tone Fajfar in France Bevk. Nato sledi še skrben opis revij in založb, ki so pred vojno izdajale rdeče obarvano literaturo. Pisec seveda ni pozabil na člane »komunističnega gledališča« (SNG na osvobojenem ozemlju – op. p.) ter glasbenikov in likovnikov »v službi komunizma«. Vzrok za takšno moč kulturnega boljševizma vidi pisec v preveč formalistični kritiki, ki se ne ozira na svetovni nazor umetnika, medtem ko naj bi bili kulturni boljševikii na tem področju mnogo bolje organizirani: »Dosegli so precejšnji uspeh, ker so zavrgli predsodek, kateremu smo v veliki meri podlegli katoličani, da načrtno delo kulturo ubija.«⁶²

In končni izid vseh teh naporov domobranske uprave na kulturnem področju? Minimalen! Najboljši komentar je podal odsek za kulturo informacijskega oddelka pokrajinske uprave v svojem mesečnem poročilu za januar 1945, kjer je zapisal, »da je kulturno življenje pri Slovencih v prvem mesecu leta 1945 močno nazadovalo v primeri s prejšnjimi meseci, v primeri s časom pred leti pa je to že kulturno životarjenje.«⁶³

⁵⁸ Slovenec 11.11. 1943, št. 256, str. 2.

⁵⁹ Slovenec 12.11. 1943, št. 257, str. 3.

⁶⁰ Slovenec 20.11. 1943, št. 264, str. 3.

⁶¹ A IZDG, Arhiv kontrarevolucije, fasc. 249/III.

⁶² Slovenec 26.10. 1944, št. 246, str. 6.

⁶³ A IZDG, Arhiv kontrarevolucije, fasc. 249/III.

IV. Odnos OF do kulturnega molka in njenih kršilcev

Da bi lažje razumeli ta odnos in kritike OF, je potrebno najprej pojasniti še transformacijo pojma kulturni molk, ki je sčasoma dobil izrazito črno-bel predznak in se je prvotna formulacija zameglila. Če se za trenutek povrnemo k prvotni formulaciji (*opombe 7-13*), postane jasno, da ni bila prepovedana kulturna dejavnost v celoti, temveč le tista, ki bi postavila to dejavnost v službo okupatorjev ali domačih izdajalcev. Že v času NOB so se pojavile razlage, ki so spremenile pomen te formulacije in umetnikom in znanstvenikom, ki so ustvarjali v Ljubljani, odvzele naziv kulturnega delavca.

V reviji »Setev«, ki je izšla julija 1943, je uredništvo na prvi strani zapisalo: »Sklenili smo kulturni molk in smo molčali,« ter dodalo, da bodo prispevki v tej reviji nepodpisani: »Anonimna literatura? Da! Dokler vlada fašizem, je anonimna kultura edina resnična, dostojna kultura!«⁶⁴ V isti številki revije pa je tudi stavek: »Z ozirom na mnoge življenjske nujnosti posameznih kulturnih krogov, se ta molk ne more dosledno izvajati. Vse to prav dobro razumemo.«⁶⁵ Istočasno (!) je Slovenski poročevalec objavil pismo glavnega kulturniškega odbora Osvobodilne fronte (GKO OF) glasbenikom: »Gre za popolni kulturni molk, v kolikor ta resno ne ogroža eksistence slovenskih kulturnikov« in v istem članku še: »OF stoji na stališču popolnega kulturnega molka. To ne velja samo za glasbenike, temveč tudi za vse ostale produktivne in reproduktivne umetniške oblikovalce z univerzo in akad. znanosti in umetnosti.«⁶⁶ Približno istočasno je torej isti odbor podal nekaj nasprotujočih si izjav! Ta zahteva po popolnem kulturnem molku je prva te vrste in nikakor ni prvotna po obliki in vsebini. Novembra 1943 je Slovenski poročevalec zapisal: »Slovinci, dokler so naši hrami odprti našim morilcem, toliko časa mi tam nimamo kaj iskati.« ter hkrati dodal, da »naša mladina upravičeno odločno protestira proti ukrepom, ki kratijo njene pravice.« (Ob ukinitvi predavanj na univerzi)⁶⁷ Še bolj sta ločevanje ene in druge kulture ob koncu vojne zaostriala Boris Zihertl (*glej op. 33*) in Juš Kozak. Zadnji je na 4. plenumu kulturnih delavcev OF 2.8. 1945 med drugim dejal, da je OF po zlomu bivše Jugoslavije proglasila kulturni molk, ki je bil navidezno pasivna oblika boja: »Slovenski umetnik in znanstvenik sta umaknila svoja dela s knjižnega trga. Kulturni delavci so disciplinirano kakor borci sprejeli sklep, da bodo za vsako, najskromnejšo kulturno manifestacijo sprejeli odločitev Osvobodilne fronte.«⁶⁸

Pozabljanje kulturne dejavnosti v Ljubljani se je v času prevlade socialističnega realizma na kulturnem področju v prvih povojnih letih še stopnjevalo. Dr. Jože Potrč je na 2. kongresu KPS novembra 1948 v Ljubljani v oceni dela slovenske inteligence med vojno omenil le tiste, ki so bili aktivno vključeni v NOV.⁶⁹ Občutek, da se je kul-

⁶⁴ Setev, št. 1, julij 1943, A IZDG, Tisk NOB, S 1 (dalje: Setev), str. 1; Setev je bila zamišljena kot glasilo Plenuma kulturnih delavcev v OF. To je edina številka, ki je izšla.

⁶⁵ Setev, str. 27.

⁶⁶ Slovenski poročevalec, sredi julija 1943, št. 19, str. 4, A IZDG, Tisk NOB, S 9.

⁶⁷ Slovenski poročevalec, konec novembra 1943, št. 28, str. 6, A IZDG, Tisk NOB, S 9.

⁶⁸ Slovenski zbornik 1945, DZS, Ljubljana 1945, str. 17.

⁶⁹ II. kongres KPS, Cankarjeva založba, Ljubljana 1949, str. 363.

turna dejavnost razvijala le v vrstah NOV in v ilegali, dobimo tudi, če pregledujemo povojno literaturo o kulturni problematiki med vojno. V njej obstajajo le besedni in likovni umetniki v NOV, partizansko gledališče, Znanstveni institut, partizanske šole, nikjer pa ni prostora za umetnike, ki so delovali v Ljubljani, za Narodno gledališče, Akademijo znanosti in umetnosti, Univerzo. Beremo lahko o tiskanju pesmi partizanskih pesnikov, ne pa tudi o Gradnikovih in Šalijevih (da Balantiča niti ne omenim), o likovni razstavi partizanskih umetnikov v Črnomlju, ne pa o razstavah istih (!) umetnikov v Ljubljani, pozabljamo na kritike dr. Staneta Mikuža, Franceta Vodnika, Matije Tomca, ki so se borili za zdravo slovensko kulturo na straneh tistih časopisov, ki so to kulturo prodajali! Zaradi takšnega odnosa do kulturne dejavnosti v Ljubljani se je po poletju 1943, še zlasti pa po vojni, spremenilo pojmovanje kulturnega molka. Po novem naj bi pomenil prepoved kakršnekoli kulturne dejavnosti. S takšno razlago se ne morem strinjati. Po njej bi bili kršilci te zapovedi vsi do sedaj omenjeni kulturni delavci. Mejo še dopustnega delovanja so prestopili tisti, ki jih bom še naštel. Jasno je, da se bom držal prvotne formulacije kulturnega molka, ki sem jo opredelil v začetku teksta.

Na prvo mesto je treba postaviti tisk meščanskih strank. Dnevnik Slovenec, Jutro in Slovenski dom ter številni drugi časopisi so postali sredstvo širjenja italijanskega vpliva. Kmalu po italijanski okupaciji so začeli z italijanskim jezikovnim tečajem, propagirali so fašizem in njegove organizacije ter italijansko kulturo. S tem je ta tisk prekršil 5. točko resolucije kulturnih delavcev in vse prepovedi iz članka »Naša kultura in odnos do nje«. Meščanski tisk je velikokrat objavil falsifikate o domnevnih grozodejstvih komunistov. Slovenski poročevalec je takšna podtikanja sproti kritiziral in negiral. Izvršni odbor OF je 17. 5. 1942 prepovedal »razširjati na osvobojenem ozemlju ves okupatorski in domači tisk, ki nasprotuje narodnoosvobodilni borbi pod vodstvom Osvobodilne fronte slovenskega naroda, napada njeno delo in njene organe.«⁷⁰ Uredništvo Setve pa je zapisalo, da »v legalnih tiskarnah, kar jih je še ostalo, svobodna slovenska beseda nima mesta.«⁷¹ Vseh delavcev uredništev pa vendarle ne smemo metati v isti koš, saj bi med sodelavci kulturnih rubrik teh časopisov našli izjeme, ki so stalno zahtevali narodno obarvano kulturo. Na splošno pa je treba dnevni tisk obsoditi tistega, kar je Franček Saje poimenoval »Krivda tiskane besede.«⁷²

Dom in svet je bil edina literarna revija v vojnih letih, ki je izhajala v Ljubljani. Združeval je krog ljudi, različnih po življenjskem nazoru in odnosu do OF. V letih 1941–43 so bili članki še bolj literarnega značaja in le redke ocene italijanskih del so dajale tudi sporočila o italijanski kulturi. Z letom 1944 se je situacija spremenila, saj je 56. letnik že kazal tudi politično usmerjenost večjega dela uredništva. Že naslov pesmi Domobrančev novoletni sonet⁷³ kaže težnje uredništva. Poleg tega je skušal dr. Tine Debeljak, odgovorni urednik revije, iz padlega pesnika Franceta Balantiča ustvariti krščanskega mučenika in domobranskega pesnika. Pri tem mu je s slikami pomagal

⁷⁰ Dokumenti 2, dok. št. 36.

⁷¹ Setev, str. 1.

⁷² Franček Saje: Belogardizem, Slovenski knjižni zavod, Ljubljana 1951, str. 77–86.

⁷³ Stane Bračko: Domobrančev novoletni sonet, Dom in svet 1944 (leto LVI), Zbornik I, str. 69.

Marijan Tršar, Balantičev prijatelj in sopotnik. Vendar pa je večina njegovih ilustracij Balantičevih pesmi iz let 1940 in 1941, in torej niso narejene za povzdigovanje domobranskega mita o Balantiču.

Če Dom in svet v prvih letih vojne še ni zašel zunaj literarnega delovanja, pa ima letnik 1944 že močne propagandne poteze. Na delovanje uredništva Dom in sveta je kritiko napisal Juš Kozak: »Je združljivo s pisateljevo vestjo prevajati Dantejev Inferno (Danteja je prevajal dr. Tine Debeljak – op. p.) in se podrežati tujcu, da določa, kaj se sme in ne sme pisati?«⁷⁴ S strani OF je bil kritiziran tudi Jože Krivec, vendar ne zaradi svojega literarnega dela: »... poznamo tudi primer, ko je na policiji pretepal sam »slovenski pisatelj«, baje doktor, KRIVEC, nosečo ženo ...«⁷⁵ Večji del sodelavcev je ob nemškem porazu emigriral: odgovorni urednik dr. Tine Debeljak, pesnik Vinko Beličič, pisatelji Stanko Kociper, Jože Krivec in Zorko Simčič. V OF sta bila od sodelavcev Doma in sveta vključena dr. Stane Mikuž (v času nemške okupacije je bil v taborišču) in pesnik Severin Šali.

Italijansko-slovenski literarni večer 23.6. 1941 je pomenil poskus zblizanja umetnosti dveh narodov. Prireditve v operi Narodnega gledališča sta se udeležila tudi Grazioli in Robotti, od slovenskih pesnikov pa so bili prisotni Župančič, Gradnik, Gruden, Golia, Sardenko in predsednik Društva slovenskih književnikov prof. dr. Koblar. Na večeru so brali prevode slovenskih pesnikov v italijanščini (večino prevedel Urbani) in italijanskih v slovenščini (največ prevedel Gradnik), recitirali pa so člani drame Narodnega gledališča. V uvodni besedi je Umberto Urbani dejal, da ta večer pomeni začetek vrste manifestacij, ki naj bi na kulturnem področju povezala Italijane in Slovence.⁷⁶ Ta literarni večer se je odvijal še preden je bil kulturni molk ukazan ali vsaj širše znan, in zaradi tega udeležencev ne moremo šteti med kršilce zapovedi. Podobnih večerov, ki bi kazali na sožitje kultur dveh narodov, kasneje ni bilo več.

Od književnikov je bil s strani OF največkrat deležen kritike pesnik Alojz Gradnik. Januarja 1942 je Slovenski poročevalec pisal, da so videli »jugoslovanskega« pesnika dr. Alojzija Gradnika pozdravljati po rimsko.⁷⁷

Že omenjeno Zimsko pomoč je ocenil Slovenski poročevalec kot ustanovo, ki podpira okupatorja. Zato je od slovenskega naroda zahteval, naj jo bojkotira in prispeva za Slovensko narodno pomoč.⁷⁸ Članek je nastal pred izidom Zbornika Zimske pomoči, kasnejše reakcije pa ni bilo. Sodeč po notici v Slovenskem poročevalcu, je OF nasprotovala kakršnemukoli sodelovanju v prid Zimske pomoči, torej tudi sodelovanju v njenem leposlovnem zborniku.

Balantičev spominski večer v drami Narodnega gledališča 9.6. 1944 je spadal v propagandistično dejavnost ustvarjanja Balantičevega mita. Sodelovali so dr. Tine Debeljak, več članov drame kot recitatorji, pisatelj Stanko Kociper, pesnika Severin Šali

⁷⁴ Slovenski zbornik 1942, str. 36.

⁷⁵ Slovenski poročevalec, začetek junija 1944, št. 8, str. 4, A IZDG, Tisk NOB, S 11.

⁷⁶ Jutro 25.6. 1941, št. 147, str. 3; Slovenec 25.6. 1941, št. 147, str. 4.

⁷⁷ Slovenski poročevalec 31.1. 1942, št. 5, str. 3, A IZDG, Tisk NOB, S 7.

⁷⁸ Slovenski poročevalec, začetek januarja 1944, št. 1, str. 8, A IZDG, Tisk NOB, S 11.

in Mitja Šarabon ter likovnika Marijan Tršar in France Gorše. Vsi udeleženci so dobili za spomin odtisk slike Tršarja in Šalijeve pesmi.⁷⁹

Pesnik Janko Samec je v letu 1943 dokončal svojo zbirko nad 120 sonetov, napisanih v italijanskem jeziku pod naslovom »I canti di Lubiana«. ⁸⁰ Pesmi pa v vojnih letih niso šle v tisk in morda je prav v tem vzrok, da Samec s strani OF ni bil deležen kritike.

Medtem ko na revijo *Umetnost*, ki jo je urejal Miha Maleš, ni bilo pripomb s strani OF, je bil kritike deležen *Umetniški zbornik*, ki ga je uredil isti slikar. Izšel je spomladi 1943. Uredništvo revije *Setev* ga je kritiziralo zato, ker med pomembnimi slovenskimi umetniki ni imenovan tudi Hinko Smrekar, ki so ga Italijani ustrelili.⁸¹

Sicer pa je večina pregleda *Zrcalo naših dni*, ki je bil v *Setvi* namenjen za obsodbo kulturnih delavcev, ki so kršili kulturni molk, namenjena likovnim ustvarjalcem. Kritike sta bila deležna slikarja Franjo Stiplovšek in Ernest Stoviček, ker sta v Mariboru razstavljala pod ponemčenimi imeni Franz Stipp in Ernst Stower.⁸² O tej razstavi drugih podatkov nisem našel. Za primerjavo pa naj navedem imena nekaterih od skupno petnajstih umetnikov, ki so poleti 1942 razstavljali svoja dela na razstavi spodnještajerskih umetnikov v Celju. Imena Florijan Stchuka, Pipo Peteln, Fredy Koschitz in Emil Romich nam dajo misliti, da prej omenjena slikarja v svojem početju nista bila sama.

Slikar France Gorše je prekršil zapoved kulturnega molka, ker je kot ilustrator opremil glasilo *GILL-a* »Gioventu Lubianese«. ⁸³ Po vojni je ta slikar emigriral.

Proti kulturnemu molku so se pregrešili vsi umetniki, ki so razstavljali na razstavi, posvečeni športu in turističnim plakatom od 12. – 17.6. 1943 v Jakopičevem paviljonu. Razstavo sta organizirala pokrajinski odbor CONI in pokrajinsko poverjeništvvo za tujski promet. Svoja dela so razstavili: France Gorše, Vladimir Brejc, Edo Držaj, Mitja Švigelj, Rudolf Gorjup, Janez Trpin, Matej Sternen, Josip Beranek, Ciril Novak, Marjan Lah in Marija Šarc.⁸⁴ Slovenski poročevalec je že deset mesecev pred razstavo, ko je bila njena organizacija še v začetni fazi, zapisal: »Doslej slov. umetnosti še nihče ni napravil tako sramotne usluge kot je prireditev te razstave. Njen namen je popolnoma neumetniški ... Zato bomo pozorno opazovali morebitni odziv onih, ki bodo nepričakovano začutili v sebi talente za športno umetnost in pa organizaciji, ki bi svoje članke silile k udeležbi.«⁸⁵ *Setev* je v kritiki izrecno omenila, da sta se poleg ostalih razstave udeležila tudi Sternen in Gorše ter vseeno zaključila (?): »Imena pomembnejših slovenskih umetnikov ni med razstavljalci okupatorjeve razstave.«⁸⁶

Med slikarji bi za kršilca kulturnega molka lahko označili še Zorana Mušiča. Ta je aprila 1944 razstavljal svoja dela v Trstu, junija istega leta pa še v Benetkah. Izšla je

⁷⁹ *Jutro* 11.6. 1944, št. 132, str. 3–4; *Slovenec* 8.6. 1944, št. 130, str. 3.

⁸⁰ *Jutro* 19.1. 1943, št. 14, str. 3.

⁸¹ *Setev*, str. 27.

⁸² Prav tam.

⁸³ Prav tam.

⁸⁴ *Umetnost VII* (1942–43), št. 10–12, str. 188.

⁸⁵ Slovenski poročevalec 3.8. 1942, št. 31, str. 5, A IZDG, Tisk NOB, S 7.

⁸⁶ *Setev*, str. 28.

tudi monografija o Mušiču v italijanščini. Čeprav iz poročil ni jasno, kdo je bil organizator razstav, so te nudile občutek sožitja kultur dveh narodov, kar pa je nasprotovalo zahtevam kulturnega molka.⁸⁷

Drama Narodnega gledališča je morala program prilagoditi tako, da so do večje veljave prišli italijanski avtorji. Ko je šlo za nepomembne avtorje in drame brez političnih prizvokov, OF ni reagirala na takšno delovanje. Kritizirala pa je uprizoritev D'Annunzijeve igre Jorijeva hči. Premiera te igre je bila 19.5. 1943. Ansambel je sicer poskušal preprečiti uprizoritev tega dela, vendar neuspešno. Ivan Jerman je o tem zapisal: »Nismo se mogli izogniti madežu, ki je ostal na repertoarju slovenske Drame pod italijansko fašistično okupacijo. Iz znanih razlogov nismo smeli prestopiti meje, ki je omogočala obstoj gledališča.«⁸⁸ Slovenski poročevalec je kritiziral nosilko naslovne vloge Milevo Boltar-Ukmar ter dodal, da »bo še prilika za temeljito razčiščenje vzrokov in krivcev tega sramotnega dogodka, s katerim se je naše gledališče pred vso pošteno slovensko javnostjo omadeževalo.«⁸⁹ Setev je poleg gledališkega ansambla kritizirala še Alojza Gradnika zaradi prevoda dela.⁹⁰ Vsi časopisi so namreč pisali, da je Gradnik igro prevedel v vojnem času, torej posebej za to priložnost. Gradnik je prevod oprávil že leta 1922⁹¹ in je torej kritika na račun Gradnika v tem primeru neupravičena.

Gledališče je kritiziral v začetku leta 1945 tudi Dušan Moravec: »Krivda, da uspeh ni popoln (predstave SNG na osvobojenem ozemlju – op. p.), je tudi med tistim delom naših odrskih delavcev, ki so šli brezbrizno mimo vsega, kar nam je dal in kar je zahteval naš čas. Ti ljudje, ki jim ni bilo mar niti resne besede o kulturnem molku, niti vabil, naj pridejo na osvobojeno ozemlje, prodajajo že četrto leto slovensko besedo s tem, da igrajo danes v Ljubljanskem teatru Cankarja in Linharta.«⁹² Tudi ta kritika se mi ne zdi povsem upravičena. Na nadaljnje delo gledališča je – kot sem že omenil – pristala tudi OF, slovenska dela v programu pa so bila zaželená kot protiutež ostalim (glej 3. točko opombe 8).

Na račun opernega repertoarja s strani OF ni bilo kritike, ker se je ta podredil novim zahtevam tako, da je v spored prišlo več italijanskih klasičnih del iz železnega repertoarja. Kritike bi bila lahko deležna le proslava 150-letnice rojstva Rossinija, ki je bila 25.9. 1942 v dvorani opere. Družno so jo organizirali Italijanski kulturni inštitut, opera Narodnega gledališča in Glasbena matica. Naslednji dan je sledila še premiera Seviljskega brivca, ki so ga 27.9. ponavljali še za delavce Dopolavora.⁹³ Največ organizacijskih zaslug pri tej prireditvi pa ne bi smeli pripisati kateremu izmed sodelujočih Slovencev, pač pa fašistu prof. dr. Attiliu Budrovichu, ravnatelju Italijanskega kulturnega inštituta in hkrati komisariatskemu odposlancu, ki je usmerjal delo Glasbene matice.

⁸⁷ Umetnost VIII (1943–44), št. 10–12, str. 187; Umetnost IX (1944–45), št. 1–3, str. 26–28.

⁸⁸ Ivan Jerman, cit.d., str. 60.

⁸⁹ Slovenski poročevalec, konec junija 1943, št. 17, str. 11, A IZDG, Tisk NOB, S 9.

⁹⁰ Setev, str. 28.

⁹¹ Viktor Smolej: Zgodovina slovenskega slovstva VII, Slovenska matica, Ljubljana 1971, str. 343.

⁹² Slovenski poročevalec 27.1. 1945, št. 3, str. 3, A IZDG, Tisk NOB, S 14.

⁹³ Slovenec 27.9. 1942, št. 222, str.2; Slovenec 29.9. 1942, št. 223, str. 2.

Proti glasbenim umetnikom je svojo ost usmeril Slovenski poročevalec dvakrat v enem mesecu. Najprej konec junija 1943, kjer so bili omenjeni skladatelj L. M. Škerjanc, dirigent Ferdo Herzog in Karel Mahkota: »Vprašanje na g. rednega prof. L.M. Škerjanca. Ali nameravate kakor Grazioliju posvetiti tudi novemu Visokemu komisariju kakšnega od vaših veličasnih umotvorov? Predlagamo vam praktično ter naglo rešitev tega problema, kajti čas hiti: Prikrojite primerno vašo »jugoslovansko« kantato Ujedinjenje, saj vam bo pesnik A. Gradnik prav rad priskočil na pomoč. Upamo, da vam bo tudi to pot pomagalo k nadaljnjemu napredovanju v službi državi in »narodu«. Skrita veličina med glasbeniki je bivši vojaški kapelnik, **podpolkovnik Herzog**. Ta gospod vleče mesečno plačo visokega komesarijata in »dirigira« vsak dopoldan skozi okno kavarne Emona promet na promenadi. Kljub temu napornemu delu najde g. Herzog dovolj energije za razna večdnevna »gostovanja«, prav tako glasbenega značaja, v III. rajhu. Da pa vendarle ne bi kdo mislil, da tega gospoda, ki ga še iz njegovih herojičnih časov »jugoslovanskega« oficirstva vežejo prijateljske vezi z generalom Rupnikom, natolcujemo, povemo še to, da je njegova srčna želja postati upravnik gledališča. **Karel Mahkota**, spiritus agens znamenitih kulturnih, t.j. finančnih podvigo v Trstu, na Koroškem (za časa plebiscita) in v Ljubljani, ni izgubil prav nič svoje podjetnosti tudi v času okupacije in najhujšega terorja. Kot spreten priganjač fašističnih »kulturonoscev«, je znal organizirati rekordno število simfoničnih, komornih in zborovskih koncertov. Pri tem poslu se ni ustrašil ne truda, ne ovir; ustavil se ni niti pred Glasbeno Matico, ki je stala od vseh početkov na liniji poštenega slovenstva. Toda javnost naj ve, da je za prestopke naših glasbenikov proti slovenski narodni skupnosti odgovoren v prvi vrsti g. Karel Mahkota, in ji bo moral za to še položiti obračun v kratkem.«⁹⁴

Pol meseca kasneje pa je Slovenski poročevalec objavil pismo GKO OF glasbenikom z dne 12.6. 1943. Ta članek je zahteval popolni kulturni molk in je omenil slabosti koncertov s slovanskim sporedom (spomnimo se, da je članek v Mladi Sloveniji priporočal obiskovanje prireditev s slovanskim programom): »Prepričani smo, da so vsi letošnji koncerti z vsem, večinoma slovanskim programom imeli en sam uspeh: uspavali so ljubljansko publiko, da je v svoji platonični, slavjanofilski ljubezni sanjara o veliki slovanski ideji ter vtapljala svoje sovrašтво do barbarskega okupatorja v zvokih slovanske glasbe, namesto da bi se postavila na stališče: zob za zob. Če bi borbeno razpoloženje posetnikov koncertov hoteli dvigniti in ga kanalizirati od platoničnega oboževanja slovanske glasbe v aktivno borbo za nacionalne in človečanske ideale Slovencev in Slovanov, bi jih morali oblikovati v sobah, kjer je prostor za revolucionarne sestanke, in kjer Slovenci ne sede z okupatorji pod istim stropom, v isti vrsti. V tem je tudi velik prestopok prirediteljev koncertov.«⁹⁵

Akademija znanosti in umetnosti je bila kritizirana zaradi svojega Letopisa AZU 1938–42, ker med opisi in slikami vseh rednih in dopisnih članov ni bilo moč najti enega od ustanoviteljev AZU–ja prof. dr. Franceta Kidriča, ki je bil takrat v italijanskih zaporih. Uredništvo Setve je menilo, da Letopisa v taki obliki in v teh časih ni bi-

⁹⁴ Slovenski poročevalec, konec junija 1943, št. 17, str. 11, A IZDG, Tisk NOB, S 9.

⁹⁵ Slovenski poročevalec, sredi julija 1943, št. 19, str. 4, A IZDG, Tisk NOB, S 9.

lo potrebno izdati.⁹⁶ Od znanstvenih delavcev so bili deležni kritike še vsi člani obnovljenega Sosveta, med drugimi tudi predsednik AZU-ja dr. Milan Vidmar in rektor Univerze dr. Milko Kos. OF je od vseh zahtevala, naj takoj odstopijo, drugače jih bodo smatrali za izdajalce.⁹⁷

Kakšen odmev so imele zahteve kulturnega molka o bojkotu določenih kulturnih prirediteljev med širšimi množicami, je zaradi pomanjkanja kvantitativnih kazalcev težko reči. Branje političnih časnikov je padlo. Avgusta 1942 je imelo Jutro le 6000 naročnikov,⁹⁸ kar kaže, da je bil krog njegovih bralcev izredno majhen. Pri gostovanjih italijanskih kulturnih institucij so velik del občinstva sestavljali visoki civilni in vojaški italijanski gostje ter vrhovi slovenskih meščanskih strank, saj je pomenil ogled predstave italijanskih umetnikov stvar prestižnega pomena. Kljub temu je bilo v nasprotju s sezono 1941–42, ko so se takšna gostovanja vrstila eno za drugim, po jeseni 1942 zaslediti občuten kvantitativni padec in gostovanja italijanskih umetnikov so postala bolj izjema kot pravilo. To se je dogajalo hkrati s padanjem obiskov državnih in političnih dostojanstvenikov iz Italije.

Ob zmanjšani ponudbi kulturniških institucij se je po drugi strani povečal interes ljudi za knjigo. Tej potrebi naj bi zadostili z že omenjenimi knjižnimi zbirkami, ki so začele izhajati leta 1941. Posamezne knjige so kmalu dočakale ponatis in s tem zelo visoko naklado. Kako množično so ljudje posegali po knjigi, kaže razpredelnica o prometu Delavske knjižnice v Ljubljani za desetletje od 1937, ki je pomenil višek v medvojnem času, do prvega povojnega leta 1946. Število izposojenih knjig se je v teh letih gibalo takole:

1937 – 65.104	1942 – 94.774
1938 – 62.985	1943 – 87.641
1939 – 59.802	1944 – 87.889
1940 – 59.385	1945 – 59.468
1941 – 84.045	1946 – 64.242 ⁹⁹

Kakšen je bil vpis v italijanske fašistične organizacije, je možno slediti na primeru GILL-a. Podatki so povzeti iz revije »Ordine del Giorno – Dnevni red«, dvojezičnega glasila GILL-a.

Mesec v letu 1942	Število članov
februar	4728
april	5362
maj	5422
oktober	5271
december	6032

⁹⁶ Setev, str. 27.

⁹⁷ Slovenski poročevalec 20.6. 1943, št. 16, str. 2–3, A IZDG, Tisk NOB, S 9.

⁹⁸ Franček Saje, cit.d., str.81.

⁹⁹ Promet v Delavski knjižnici v Ljubljani od leta 1926 – 1947, A SRS, Fond RS ZSS, Fasc. 37/9.

Organizacija je poskrbela za prehrano otrok, zabavo (kino, lutkovno gledališče), počitnice na morju, športne prireditve in v vse to vložila velika sredstva. Če upoštevamo, da je vse to storila v času, ko večina otrok ni imela zagotovljene osnovne eksistence in bi bila lahko vesela takšne oskrbe, lahko štejemo 6000 vpisanih kot neuspeh fašistične organizacije. Morda pa je zato Dnevni red prenehal izhajati že po prvem letniku svojega obstoja.

Slovenski poročevalec je v letu 1942 dvakrat ugodno ocenil bojkot vpisa v italijanske fašistične organizacije, najprej marca v članku »Slovinci in Dopolavoro«,¹⁰⁰ nato pa še junija, ko je zapisal, da »je propadel poskus včlanitve slovenske šolske mladine v faš-organizacije (Gill, Guf).«¹⁰¹

Žal nisem našel podatkov, koliko ljudi si je ogledalo gostovanja italijanskih umetnikov in razne prireditve, ki jih je organizirala okupatorska oblast. Da pa so bila v drami Narodnega gledališča dela italijanskih avtorjev, ki jih je ljubljanski ansambel uprizarjal v slovenskem jeziku, deležna manjše pozornosti kot dela slovanskih avtorjev, nam pove razpredelnica o obisku drame v sezoni 1941–42:

avtorji	število predstav	število obiskovalcev	povprečno na predstavo
slovanski	111	40960	369
italijanski	60	16953	282
ostali	89	29555	332
skupaj	260	87468	336 ¹⁰²

Zaradi takšnega zanimanja publike za italijanska dela so se ta dosti hitreje kot ostala znašla zunaj repertoarja in so dočakala manj ponovitev kot ostale igre.

Takšne razlike v operi seveda ni bilo, saj si je v sezoni 1942–43 predstavo dela slovanskega avtorja povprečno ogledalo 480 ljudi, dela italijanskega avtorja pa 449.¹⁰³

Tudi odziv Slovencev na protikomunistična zborovanja, ki jih je organizirala domobranska uprava, je bil sila skromen, navkljub pompozni najavi v ljubljanskem dnevnem časopisu. Zato so za zborovanje dne 29.6. 1944 na Kongresnem trgu uvedli kontrolne listke s številko zaradi pregleda udeležbe. Mira Svetina je 6.7. 1944 o tem poročala: »Ljudje so torej neradi, a vendarle šli na zborovanje ... Mnogo jih je bilo, kakor pripovedujejo nekaj sto, ki so oddali pri vhodu kontrolni listek, na drugem koncu pa so jo pobrisali s Kongresnega trga domov ... Pred slavnostno tribuno so se zbrali vsi najeti kričarji, Dolenjke v narodnih nošah, nekaj nahujskane šolske mladine, plačanci. Ti in samo ti so po naročilu vzklikali med in ob koncu govorov, kar se je moglo ugotoviti tudi po radiu ... Ni bilo nikakršnega zanimanja, še manj navdušenja, vzkli-

¹⁰⁰ Slovenski poročevalec 17.3. 1942, št.11, str. 3, A IZDG, Tisk NOB, S 7.

¹⁰¹ Slovenski poročevalec 2.6. 1942, št.22, str. 4, A IZDG, Tisk NOB, S 7; O slabem vpisu Slovencev v fašistične organizacije glej: Tone Ferenc: Fašisti brez krinke, Založba Obzorja, Maribor 1987, str. 58-74.

¹⁰² GL Drama 1942–43, št. 21 (junij 1943), str. 180–181.

¹⁰³ GL Opera 1942–43, št. 17 (julij 1943), str. 158–159.

kanja in ploskanja ni bilo ... V splošnem trdijo, da je proslava pokazala, da ima Rupnik na svoji strani komaj 10% in množice so nad tem navdušene.«¹⁰⁴

V. Kulturni molk in povojni čas

Večji del kršilcev kulturnega molka je po osvoboditvi emigriral. Nova oblast je hotela izničiti rezultate njihovega dela in tistim, ki so še bili v Sloveniji, onemogočiti nadaljnjo dejavnost. Na svoji seji 4.6. 1945 je narodna vlada Slovenije predlagala predsedstvu SNOS-a, naj čimprej izda Zakon o kaznovanju zločinov in prestopkov proti slovenski narodni časti.¹⁰⁵ Zakon je bil izdan 5.6. 1945. 2. člen zakona pravi:

»Čl. 2. Za zločine in prestopke zoper slovensko narodno čast veljajo vsa namerno izvršena dejanja, ki jih sicer ni mogoče označiti za veleizdajo ali za pomoč okupatorju pri izvrševanju vojnih zločinov, ki pa so škodovala ali bi utegnila škodovati ugledu in časti slovenskega naroda in njegovi odpornosti, zlasti: a) politično, propagandno, kulturno, umetniško, (podčrtal p.) gospodarsko, pravno ali upravno sodelovanje z okupatorjem ali domačimi izdajalci, kot n.pr. udeležba v izdajalskih, političnih in vojaških organizacijah ali njih podpiranje; predavanja ter pisanje oziroma podpisovanje, izdajanje, tiskanje, razširjanje knjig, brošur, člankov, razglasov ali letakov, s katerimi se opravičuje okupacija, oziroma obsoja ali sramoti narodno-osvobodilni boj; ...«¹⁰⁶

Pred sodišča narodne časti (dalje SNČ) naj bi prišli tisti, katerih dejanja niso bila takšna, da bi jim sodila vojaška sodišča, so pa govorili na zborih, radiu ali v tisku o tem, da so fašisti in nacisti slovenski prijatelji in večali svoj vojni dobiček na račun stikov z okupatorji. Dr. Marijan Mehle je o teh ljudeh dejal: »Tu ni izgovora za nikogar, da je sodeloval kot umetnik, zdravnik, novinar in ne kot Slovenec, kajti najprej je vsakdo Slovenec in potem šele vse drugo.«¹⁰⁷

Še preden je SNČ začelo zasedati, je bil pred vojaškim sodiščem obsojen na smrt književnik Narte Velikonja, predsednik domobranske Socialne pomoči (tako se je spomladi 1944 preimenovala Zimska pomoč).¹⁰⁸

Na prvi razpravi pred SNČ so bili obtoženi člani prvega pokrajinskega sosveta za Ljubljansko pokrajino, ki so se priklonili Mussoliniju. Polovica – šest od dvanajstih – se jih je v času sojenja nahajala v emigraciji.¹⁰⁹

7. julija so pred SNČ stopili člani Narodnega gledališča. Od osemnajstih jih je bilo petnajst obsojenih, trije pa oproščeni. Ciril Debevec, direktor drame v zadnjih vojnih letih, je bil zaradi stikov z domobransko upravo, nastopa v nemškem jeziku v predstavi Ingeborg in nastopa na Balantičevem spominskem večeru, obsojen na 10 let izgube narodne časti, 5 let težkega prisilnega dela in na zaplembo celotnega premoženja. Le leto težkega fizičnega dela manj je dobil pianist Marjan Lipovšek zaradi sodelovanja na radiu, koncertiranja na nemški akademiji in sprejemu članstva v italijansko avtor-

¹⁰⁴ Ljubljana v ilegali IV, DZS, Ljubljana 1970, str. 313–315.

¹⁰⁵ Slovenski poročevalec 5.6. 1945, št. 38, str. 1.

¹⁰⁶ Uradni list SNOS in NVS 9.6. 1945, št. 7.

¹⁰⁷ Slovenski poročevalec 20.6. 1945, št. 51, str. 3.

¹⁰⁸ Slovenski poročevalec 26.6. 1945, št. 57, str. 2.

¹⁰⁹ Slovenski poročevalec 4.7. 1945, št. 64, str. 2; 5.7. 1945, št. 65, str. 2.

sko društvo. Igralka naslovne vloge D'Annunzijeve Jorijeve hčerke Mileva Boltar-Ukmarjeva si je zaradi te vloge in nastopa na Balantičevem večeru prislužila 2 leti izgube narodne časti in 1 leto lahkega prisilnega dela. Edvard Gregorin je bil obsojen na 8 let izgube narodne časti, 4 leta težkega prisilnega dela in zaplembo vsega premoženja, ker naj bi ovajal člane gledališča, ki so bili sodelavci OF, bil pa je imenovan tudi za šefa protikomunistične organizacije v gledališču. Tudi ostalim obsojenim so izrekli kazni zaradi sodelovanja na prireditvah v jeziku okupatorja in vzdrževanja stikov z okupatorjem in domačimi izdajalci.¹¹⁰ To je bila, sodeč po obveščanju v Slovenskem poročevalcu, edina večja razprava proti kulturnim delavcem, kajti na procesu proti predstavnikom slovenskega tiska je bilo sojeno založnikom in urednikom političnih rubrik, medtem ko dopisnikov kulturnih rubrik med obsojenci ni bilo.

Ukaz o splošni amnestiji in pomilostitvi predsedništva AVNOJ-a z dne 5.8. 1945 je predvidel med drugim amnestijo: »Vsem osebam, ki so sodelovale z okupatorjem na kulturnem in umetniškem polju, v kolikor to sodelovanje ni presegalo njihove običajne poklicne delavnosti.«¹¹¹ Na osnovi te amnestije je predsedstvo SNOS-a izdalo 24. avgusta 1945 »Ukaz o pomilostitvi oseb, obsojenih po zakonu o kaznovanju zločinov zoper slovensko narodno čast«, s katerim so bili obtoženi oproščeni zaporne kazni v celoti, čas odvzema državljskih pravic pa se je zmanjšal. Istega dne je bil izdan tudi Zakon o ukinitvi sodišča narodne časti.¹¹²

Člani Narodnega gledališča so bili že pred procesom zaslišani ali okarakterizirani. 9.6. 1945 so odgovarjali na vprašanja, ki niso ohranjena, a je nekatera moč razbrati iz odgovorov na lističih. Prvo vprašanje se je dotikalo povezanosti in sodelovanja z OF ter prispevkov zanj, tretje je spraševalo o umetniškem delovanju proti zapovedi kulturnega molka, četrto o stiku z okupatorji in domačimi izdajalci, šesto – zadnje vprašanje – pa je spraševalo po politični opredelitvi posameznika. Večina vprašanih je odgovorila, da so sodelovali na nekaterih kulturnih prireditvah zaradi poziva ali različnega pritiska oblasti. Drago Čuden je odgovoril, da je nastopil na koncertu za Dopolavoro zaradi grožnje,¹¹³ Albert Dremelj pa je dejal, da ga je direktor Herzog prisilil za nastop na javni prireditvi Nemške akademije in so zato glasbeniki sami razpustili Ljubljanski komorni kvartet.¹¹⁴ Nosilka naslovne vloge D'Annunzijeve igre »Jorijeva hči« Mileva Boltar-Ukmar je odgovorila, da je sodelovala na prireditvah le na poziv, družabni stiki pa so bili potrebni zaradi intervencij za reševanje ljudi in jih je uspela nekaj rešiti.¹¹⁵ Iz teh in številnih sorodnih odgovorov postane jasno, da so se delavci Narodnega gledališča kulturnih prireditev udeleževali zaradi prisile in ne iz lastne želje ali pobude. Za takšne nastope so večkrat prejeli tudi nagrade, ki pa jih niso obdržali, temveč so jih darovali OF.

Ostali člani kulturnih ustanov, ki zaradi prekrškov zoper zapoved kulturnega molka niso prišli pred SNC, so se javno opravičili. V mesecu juliju je Slovenski poročeval-

¹¹⁰ Slovenski poročevalec 8.7. 1945, št. 68, str. 3; 10.7. 1945, št. 69, str. 3.

¹¹¹ Slovenski poročevalec 7.8. 1945, št. 93, str. 1.

¹¹² Uradni list SNOS in NVS 25.8. 1945, št. 29.

¹¹³ Slovenski gledališki muzej (dalje: SGM), mapa 44/122, št. 1.

¹¹⁴ SGM, mapa 44/125, št. 1.

¹¹⁵ SGM, mapa 44/110, št. 1.

lec objavil več izrazov obžalovanja kulturnih delavcev, ker so sodelovali na raznih prireditvah pred okupatorji ali v organizaciji okupatorja. V izjavah pravijo, da se zavedajo, da te prireditve, čeprav niso sodelovali iz lastnega nagiba, niso bile v skladu niti z njihovo osebno niti s častjo slovenskega naroda.¹¹⁶

Iz vprašanj in odgovorov na listkih ter zaslišanj pred SNČ je mogoče sklepati, kaj je veljalo za kršitev kulturnega molka in za prestopke proti slovenski narodni časti:

- sodelovanje na prireditvah, ki so jih organizirale okupatorske organizacije;
- javni nastopi v jeziku okupatorja;
- družabni stiki z okupatorjem;
- podpiranje domobranske propagande (podpisi na Spomenici, sodelovanje pri Zimski oz. Socialni pomoči).

Sodišča narodne časti so posebno poglavje jugoslovanskega povojnega razvoja. O njihovi vlogi v tedanjem času tu ne mislim razpravljati, saj ta tema zahteva širšo razpravo. Usode nekaterih obsojenih delavcev gledališča pred SNČ pa kažejo, da so bile obsodbe tega sodišča v veljavi le kratek čas. Ena najboljših jugoslovanskih sopranistk Valerija Heybal, ki je bila sprva obsojena na 4 leta izgube narodne časti in 6 mesecev prisilnega dela, je na pobudo predsednika prezidija Ljudske skupščine Josipa Vidmarja začela ponovno nastopati že januarja 1946.¹¹⁷ Marjanu Lipovšku je bila pri obnovi procesa kazen znižana z 10 na 5 let, z odlokom prezidija SNOS-a pa je bil popolnoma oproščen.¹¹⁸ Ožji prezidij SNOS-a je na seji 24.10. 1946 obravnaval še štiri prošnje za pomilostitev članov gledališča iz že omenjenega procesa. Edvardu Gregorinu se je kazen izgube narodne časti zmanjšala z 8 let eno leto, ker so bili dokazi, »na osnovi katerih je bila izrečena sodba nesigurni.« Prav tako je bila kazen omejena na eno leto tudi Angeli Buh (prej 2 leti), ker »se je upoštevalo, da težina dejanja ni velika«, in Angeli Šušteršič (prej 8 let), ker je priča proti njej izjavila, »da se je v prijavi zmotil v osebi.« Maši Slavc pa je bila kazen z enega leta izgube narodne časti znižana na polovico leta.¹¹⁹ Glede na to, da je od sodbe poteklo že več kot leto dni, je to praktično pomenilo rehabilitacijo teh oseb. Kot zadnjemu so bile vse kazni izbrisane Cirilu Debevcu. Z amnestijo z dne 24.8. 1945 mu je bila odpuščena kazen težkega prisilnega dela v celoti, pravne posledice kazni izgube narodne časti za dobo 10 let so bile omejene na izgubo političnih državljanskih pravic, v veljavi pa je ostala kazen zaplembe vsega premoženja v korist države. Popolnoma rehabilitiran je bil s sklepom okrožnega sodišča v Ljubljani dne 19.11. 1953, kjer je zapisano: »Tudi je obsojenec že zdavnaj v posesti vseh državljanskih pravic.«¹²⁰

Posebno poglavje pa tvori operna pevka Manja Mlejn. Med vojno je bila v zelo dobrih odnosih z nekaterimi italijanskimi in nemškimi funkcionarji. S temi zvezami je rešila iz ječe ali taborišč veliko sodelavcev OF, med drugimi tudi Prežihovega Voranca.¹²¹ Kljub temu je bila 10. julija 1945 obsojena pred vojaškim (?) sodiščem v Ljub-

¹¹⁶ Slovenski poročevalec 13.7. 1945, št. 72, str. 3; 17.7. 1945, št. 75, str. 5; 28.7. 1945, št. 85, str. 4.

¹¹⁷ Karakteristike umetnikov 17.2. 1947, A SRS, fond MP, K60/1-47.

¹¹⁸ Dopis Min. prosvete 20.12. 1946, A SRS, fond MP, 22558/1-46.

¹¹⁹ Zapisnik seje ožjega Prezidija SNOS-a 24.10. 1946, A SRS, fond Predsedstvo SNOS, fasc. 14/1.

¹²⁰ SGM, mapa 19/16, št. 1.

¹²¹ Ivan Jerman, cit.d., str.56-58.

ljani na izgubo narodne časti za dve leti. Sodišče je tako utemeljilo svojo odločitev: »Na podlagi izvedenih dokazov je prišlo sodišče do spoznanja, da odgovarja zagovor obsojenke povsem resnici in da ji ni mogoče očitati, da bi politično delovala proti interesom narodno-osvobodilnega pokreta. (pri belogardistih in domobrancih je bila osovražena, saj so ji očitali, da je salonska komunistka – op. p.) Res je obsojenka kot poznana gledališka umetnica žalila čast slovenske žene in vzbujala upravičen srd in zgražanje vsega slovenskega naroda, vendar pa nikakor ni mogoče prezreti njenih zaslug za posameznike narodno-osvobodilnega pokreta. Obsojenka je s svojimi zvezami z Gambaro uspešno intervenirala v prid mnogih političnih pripornikov in jih rešila sigurne smrti in internacije. Med temi celo take, ki imajo za narodno-osvobodilni pokret velike zasluge. Ravno ta njena pomoč pripadnikom osvobodilne fronte po mnemu sodišča odtehta v toliki meri njeno za slovensko ženo skrajno nečastno razmerje do dveh fašističnih vojnih zločincev, da ji je odmerilo najlažjo dopustno kazen.«¹²²

Ivan Jerman, ki je Mlejnikovo zaprosil, naj posreduje za Prežiha in ji ob tem obljubil, da tega po vojni ne bodo pozabili, je dosti kasneje zapisal: »Rad bi se znebil morečega občutka, rad bi, da mi ne bi bilo nerodno kadar jo srečam, ker beseda, dana v težkem trenutku, ni prazen zvok, je kakor prisega. Vendar je treba razumeti revolucionarski čas, ki v viharništvu ne more držati v rokah mere in vage ter s treznim razumom natanko ločiti ljuljko od klenega zrna.«¹²³

Večji del kulturnih delavcev se je po osvoboditvi normalno vključil v obnovljeno kulturno dogajanje, nekateri so kmalu zavzeli tudi pomembna mesta. Profesorski sestav AZU-ja in univerze se ni bistveno spremenil, Narodno gledališče je ohranilo svoje jedro in se združilo s SNG na osvobojenem ozemlju. Tudi večina obsojenih pred SNČ je kmalu nastopila službo v gledališču, vendar niso bili deležni enakega odnosa kot ostali. Mileva Ukmar-Boltar je leta 1948 prosila direktorja drame Slavka Jana, naj bi ji dodelili kakšno primerno vlogo, ker je po vojni igrala le manjše in zanjo neprimerne vloge. V istem pismu piše Boltarjeva tudi: »Ali ni tedaj košček zlobe v onih, ki me hočejo kratko malo zavreči s krilatice »Debevec«, kar pa je samo sredstvo, s katerim se lahko trenutno mene omalovažuje.«¹²⁴ Ta misel kaže, da Debevec, kljub temu da je v tem času že režiral v operi SNG, ni bil na kaj prida dobrem glasu. Zastavlja pa se vprašanje, ali je pri teh kulturnih delavcih res šlo le za njihovo delovanje v času NOB ali pa je bil vmes tudi pogled na probleme umetnosti, ki za socialistični realizem tedanje dobe ni bil sprejemljiv.

Nekateri kulturni delavci, ki so med vojno delovali v Ljubljani, so imeli probleme tudi pri včlanitvi v zveze kulturnih delavcev. Severin Šali je npr. postal član Zveze književnikov Jugoslavije šele leta 1950,¹²⁵ ustanovni kongres te zveze pa je bil že novembra 1946.

Oddelek za ljudsko izobraževanje ministrstva za prosveto je julija 1945 sestavil spisek leposlovnih knjig, ki naj bi se trajno ali začasno izločile iz knjižnic. Jasno je, da

¹²² Prepis sodbe Manje Mlejnik, A SRS, fond MP, 19449–49.

¹²³ Ivan Jerman, cit.d., str.58.

¹²⁴ Pismo Mileve Ukmar-Boltar Slavku Janu 6.4. 1948, SGM, mapa 22/28-I, Korespondenca 14.

¹²⁵ Ustna izjava piscu 9.7. 1988.

so bila izločena vsa filozofska in propagandna dela, ki so nasprotovala duhu NOB. Od slovenskih literarnih del so bila omenjena skorajda vsa, ki so izšla v letih 1941–1945. Od že omenjenih avtorjev so bili izločeni: Vinko Beličič, Tine Debeljak, Jože Dular, France Balantič, Janez Jalen, Stanko Kociper, Jože Krivec, Joža Lovrenčič, Zorko Simčič, Severin Šali, Narte Velikonja ter Zbornik Zimske pomoči 1944. Tretji končni seznam je bil sestavljen v začetku novembra 1945. Z njim je bil omejen seznam slovenske in srbskohrvatske izvirne literature, tako da je bila ukinjena prepoved za Jožeta Dularja, Janeza Jalna in Severina Šalija.¹²⁶ Vendar pa so v nekaterih knjižnicah čiščenje opravili tako temeljito, da bi npr. ta dela še danes zaman iskali v splošnem katalogu NUK-a kot največje slovenske knjižnice, pa čeprav imajo ta dela v svojem fondu.

Knjige so bile izločene »zaradi profašistične miselnosti pisca, čeprav bi ta iz njegovih starejših del ne bila še razvidna, druga pa zaradi vsebine, ki je nasprotna našemu gledanju na poglavitna življenjska vprašanja.«¹²⁷ Medtem ko je prvi vzrok povsem jasan, je potrebno nekoliko pojasniti drugega. Večina književnih del iz let 1941–1945 opisuje slovenskega kmeta in njegovo navezanost na katoliško tradicijo in zemljo. Opisovanje teh elementov ni nikakršna slovenska posebnost, saj se je v času 2. svetovne vojne pojavilo tudi na ostalih okupiranih ozemljih (na Češkem, v Franciji). Naša povojna kulturna dejavnost pa je bila usmerjena predvsem v prikazovanje delavstva kot tistega jedra, ki je izbojeval zmago v NOB in sedaj gradi novo oblast. Zaradi tega »ruralistična« književnost ni bila sprejemljiva za povojni čas. Še bolj je odnos do nje zaostрил socialistični realizem, ki se je pri nas utrdil ob koncu leta 1946, ko je bila umetniška dejavnost zelo ozko usmerjena v prikaz partizanskega bojevanja in izgradnje nove družbe, tu pa katoliško-kmečki element ni našel svojega mesta.

Kulturni delavci, ki so po vojni pisali o kulturnem molku, so pisali le o sklepu, ne pa tudi o njegovi realizaciji. Pri tem so vedno znova ponavljali, da je bil sklep sprejet na 1. plenumu kulturnih delavcev OF.¹²⁸ France Škerl in za njim Ferdo Fischer sta pravilno ugotovila, da je bila resolucija brez dvoma sprejeta na 2. plenumu v začetku leta 1942 (glej op. 6). Nihče od teh piscev pa ni poskušal ugotoviti, koliko je sklep o kulturnem molku resnično zaživel in kakšen odmev je našel v vrstah kulturnih delavcev. Tudi oceni Borisa Zihlerla (*op.* 33) in Juša Kozaka (*op.* 19) sta bolj lastni mnenji kot argumentirani trditvi, saj jih avtorja nista skušala podkrepiti z dejstvi. Da so v Ljubljani delovali tudi sodelavci OF, je dejal Filip Kumbatovič – Kalan na 5. plenumu kulturnih delavcev OF 8.2. 1978 v Ljubljani, ki je bil posvečen kulturi v času NOB. Kalan je dejal, da so bili kulturni delavci poleg pritiskov s strani okupatorske in londonske agenture izpostavljeni še enemu pritisku: »Gre za sovražni tisk, legaliziran od okupatorja tako med italijansko kakor med nemško zasedbo, in za dokaj obsežno knjižno produkcijo; ki resda ni bila sovražna, vendar le dovoljena za javnost, da se spomnimo tega obsega od nevtralne Slovenčeve knjižnice do dvoličnega zbornika Zimske pomoči 1944. Maloda neraziskani in nedoločno ocenjeni so tudi tako imeno-

¹²⁶ A SRS, fond MP, 3159/2–45 in 3159/5–45.

¹²⁷ Prav tam.

¹²⁸ P ZDG 1966, št. 2, str. 282; Viktor Smolej, cit. d., str. 48; II. kongres KPS, Cankarjeva založba, Ljubljana 1949, str. 363.

vani vmesni pojavi, ki meglijo kulturnopolitično diferenciacijo, saj je med pesniškimi zbirkami in proznimi besedili izšlo med vojno nekaj del avtorjev, ki so bili ali simpatizerji ali celo sodelavci Osvobodilne fronte.«¹²⁹

Čprav je Kalan vprašanje s tem šele načel, je to vendarle poskus realnega in ne črno-belega gledanja na kulturni molk, kakršnega so prinesla povojna leta ter spremenila razlago tega pojava. Če bi upoštevali tolmačenje kulturnega molka kot zahteve po popolni prekinitvi kulturnega ustvarjanja, bi se leta 1945 pred SNČ znašlo veliko več oseb iz kulturniškega področja. Večina umetniških in znanstvenih institucij bi zaradi odpustitve kulturnih grešnikov iz službe ostala s kadrom, ki ne bi omogočal rednega delovanja ustanove. Dejansko pa so slovenski kulturni delavci nadaljevali z delom in se večinoma dokaj uspešno prilagodili novim kulturnopolitičnim zahtevam.

Publicist Bojan Štih je v kritiki Javorškovega dela Nevarna razmerja navajal podatke o »moralnem zdravju« slovenske literature pred, med vojno in po vojni. Pri tem se je spraševal, zakaj je slovenska industrija v letih 1941–1945 proizvajala za nemško vojaštvo, ko so istočasno slovenski kulturni delavci častno stali na pravi strani.¹³⁰ Zanimal je v primerjavo dveh pojavov, ki ju ni moč primerjati. Kulturni molk je treba ocenjevati tudi z vidika, ki bi ocenil, kakšne posledice bi lahko prineslo neudejstvovanje kulturnih delavcev na kulturnem področju. Te bi bile bistveno manjše kot bojkot dela s strani industrijskih delavcev. Za okupatorsko oblast je bila industrija primarnega pomena in se je zanjo zanimal, ni pa se zanimal, ali bo neka knjiga izšla ali ne, ali pa če bo neka razstava odprta ali ne. Če bi hotela OF zaustaviti delo v neki tovarni, bi morala poskrbeti za existenco ljudi, ki bi ostali brez vsega, česar pa niti finančno niti organizacijsko ne bi zmogla. Če je OF še kolikor toliko skrbela za pomoč kulturnim delavcem, ki so se s svojo aktivnostjo ukvarjali neodvisno od drugih (individualne umetnosti – literati, likovniki), so težave nastopile že pri razgovorih, ali naj večje kulturne institucije leta 1941 prenehajo z aktivnostjo ali ne. In že tu je OF pristala na delovanje kulturnih delavcev, ki so bili zaposleni v teh ustanovah.

Pri oceni kulturnega molka se je Bojan Štih preveč oprl na literate. Naj uporabim še eno Štihovo mnenje iz iste kritike, ki ga je on sicer izrekel za čas po letu 1945, vendar v nekoliko zmanjšanem obsegu – glede na število in velikost kulturnih institucij – drži tudi za vojna leta: »Kje je Ljubljanska univerza in kje so umetniške akademije? Kje so inštituti SAZU? Kje so galerije, muzeji in gledališča? Kje so filharmonični orkestri in kje je umetniški program Radia? ... Kje so ustanove in društva, v katerih je delala, ustvarjala in iskala ter se na vso moč trudila množica slovenskih razumnikov? Kje so znanstveni inštituti in kje klinike? Kje slikarski ateljeji in kje koncertne dvorane? Na vse, čisto na vse je pozabil Jože Javoršek v svojih Nevarnih razmerjih.«¹³¹

¹²⁹ Kultura, revolucija in današnji čas, Plenum kulturnih delavcev OF, Ljubljana 1979, str. 34.

¹³⁰ Bojan Štih: To ni nobena pesem, to je ena sama ljubezen, Cankarjeva založba, Ljubljana 1986, str. 41.

¹³¹ Prav tam, str. 51.

Na te stvari je pozabil tudi Bojan Štih v svojih razmišljanjih. In na vse je pozabila povojna publicistika, ko je kulturno dejavnost v letih 1941 – 1945 ocenjevala le s strani ilegalne literature, partizanskih gledališč in pevskih zborov, Znanstvenega inštituta, partizanskega šolstva in zdravstva. In če bi upoštevali tudi to pripombo, bi lahko prišli do realnejše ocene o kulturnem molku.

LE SILENCE DE LA CULTURE

R é s u m é

Pendant la Guerre de libération nationale, le Front de libération convoqua les travailleurs dans la culture sur le territoire occupé à garder le silence. Jusqu'ici, la presse écrivait beaucoup sur ce sujet mais uniquement au sujet de cette convocation au silence dans la culture tandis que personne n'a essayé à constater en quelle mesure cet appel fut réellement réalisé et combien il fut respecté par les travailleurs dans la culture et par le public slovène. Le fait d'avoir passé sous silence l'activité culturelle sur le territoire occupé a changé la signification du silence de la culture. En 1941, le silence fut imposé seulement à cette activité-là de la culture qui pût servir ou supporter la politique de l'occupant ou des traîtres locaux tandis que les activités culturelles apolitiques n'étaient pas interdites et l'on aidait même à introduire des oeuvres slovènes au programme des institutions artistiques et scientifiques. Ce ne fut que plus tard que l'on commença à expliquer le silence de la culture comme l'exigence de la paralisation complète de l'activité culturelle.

L'administration de l'occupation italienne essaya à attacher plus étroitement les institutions culturelles slovènes à l'ambiance culturelle italienne sans exercer une si forte pression sur les auteurs littéraires et sur les peintres à les forcer à interrompre leurs activités.

La direction des domobranci, par contre, était beaucoup plus engagée dans ce domaine puisqu'elle voulait politiser l'activité culturelle afin de propager ses propres idées politiques. En 1943, la scène de la culture commença se vider, car une grande partie de travailleurs dans la culture s'en alla sur le territoire libéré tandis que ceux restés sur le territoire occupé répondaient par le silence à la pression des domobranci.

Ceux qui exerçaient leurs activités culturelles malgré la convocation au silence furent critiqués par la presse du Front de libération. Vue la connaissance précaire des conditions sur le territoire occupé, ces critiques étaient souvent injustifiées. Après la guerre, il y eut des règlements de comptes avec ceux qui n'avaient pas respecté le silence de la culture aux tribunaux d'honneur national tandis que quelques uns devaient même se défendre à la cour martiale. Ce fut la politique des éditions d'après la guerre qui a beaucoup contribué au règlement de compte avec ceux qui n'avaient pas respecté le silence de la culture puisque pendant la guerre, on ne pouvait pas lire beaucoup sur l'activité des travailleurs dans la culture sur le territoire occupé. En lisant la presse d'après la guerre, on ne peut se créer qu'une image unilatérale de l'activité des travailleurs dans la culture pendant la guerre de libération nationale puisqu'elle ne montre qu'un côté en cachant l'autre.

Les travailleurs dans la culture qui collaboraient pendant la guerre d'une façon consciente avec l'occupant et les traîtres locaux étaient en minorité par rapport à tous les travailleurs dans la culture qui se trouvaient sur le territoire occupé. Cette minorité a pris presque complète le chemin d'exil après la guerre. La majeure partie de travailleurs dans la culture sympathisait ou bien collaborait activement avec le Front de libération. On peut y trouver l'explication pourquoi il n'y eut pas de plus grande interruption dans l'activité des institutions culturelles et scientifiques puisque leur personnel n'a pas changé essentiellement.